

बौद्ध जगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू

सातौं भाग

- प्रकाशक -

कमला शाक्य फाउण्डेशन

- लेखक -

रत्नसुन्दर शाक्य

बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू

- सातौं भाग -

- प्रकाशक -

कमला शाक्य फाउण्डेशन
टेक्सास, अमेरिका

प्रकाशक -

कमला शाक्य फाउण्डेशन

टेक्सास, अमेरिका

श्री पुष्पराज शाक्यप्रमुख सकल परिवार

सरस्वती बजार, धुलिखेल

प्रथम संस्करण - ५०० प्रति

बुद्धसम्बत् - २५६३

नेपालसम्बत् - १९३९

विक्रमसम्बत् - २०७६

ईश्वीसम्बत् - २०१९

मूल्य रू. - १५०१-

Dhamma.Digital

कम्प्यूटर सेटिङ्ग - रामदेवी त्वायना

मुद्रण - म्यानेजमेन्ट प्रिन्टिङ्ग हाउस

याछैं, भक्तपुर

फोन : ०१-६६१२७३२

कमला शाक्य

जन्म - १३ आश्विन २०२९

दिवंगत - ५ वैशाख २०७५

-समर्पण-

जसको जन्म (२९आश्विन २०७१)पश्चात्
यस पंक्तिका लेखकलाई संसारको
वास्तविकता बुझ्न थप टेवा
मिल्न गएको थियो
उनी मेरी नातिनी **आशुना वज्राचार्य**
(संजिना-अमितराज वज्राचार्यकी छोरी)
प्रति

Dhamma.Digital

- रत्नसुन्दर शाक्य

आफ्नो विचार

रत्नसुन्दर शाक्यको आफ्नै लेखको संकलनको पुस्तक प्रकाशित भएको छ । उनका लेख सधैं एउटै विधागत विषयमा रहि आएको छ । जीवनी विधा उनले अँगालेको छ । जीवनीमा पनि बुद्ध-धर्मसँग सरोकारित व्यक्तित्वमा आधारित छ । विश्वका कर्मठ बौद्ध व्यक्तिहरूको परिचय दिइदिने उनको उद्देश्य रहेको छ ।

धेरै विद्वान्हरूको जीवनी खोज्दै सँगाल्दै छोटो छोटो लेखको रूपमा तयार गरी आफ्ना तयार भएका लेखहरूलाई समयक्रमअनुसार पटक पटक गरी भाग भागमा प्रकाशित गराउँदै आएको उनको लेखकीयपनको परिचय हो । यही क्रममा प्रकाशित भएको अहिलेको यस पुस्तकमा १६ जना उल्लेखनीय व्यक्तित्वमा ३ जनामात्र नेपाली व्यक्तित्व परेका छन् भने १३ जना देश विदेशका रहेका छन् ।

ठाउँ ठाउँमा विभिन्न व्यक्तिहरू बुद्धसम्बन्धित भई उल्लेखनीयरूपमा कसरी उत्पादन भए, उनीहरू बुद्धधर्मप्रति कसरी प्रभावित भए अनि तत् तत् बेला उनीहरू कसरी व्यापक बने साथै तिनीहरू को को हुन् र उनीहरूको को कोसँग सम्बन्धित हुन गयो भन्नेजस्ता दुर्लभ ऐतिहासिक वास्तविकता रत्नसुन्दरका पुस्तकहरूबाट जनाइदिइएको छ ।

रत्नसुन्दरको पुस्तक प्रकाशनको तरिका बुद्धधर्मको प्रचारमा बेजोड कामयाबी रहन आएको छ । बौद्धपक्षसँग सम्बन्धित व्यक्तित्वहरू नै मात्रको अनि बौद्धपक्षकै भित्रका कुराहरूमात्रको हुँदा यसबाट बुद्धका शिक्षा स्वतः प्रचार हुने भएको छ । बुद्धानुयायीहरूले

चाहने धर्मदेशना श्रवणकार्यभन्दा यसको सन्देशमूलक प्रकाशनको तरिका कुनै किसिमले कम देखिँदैन । मानिस धर्ममा लाग्नु भनेको कुनै वैचारिक सिद्धान्तमा अनुयायी हुनु हो । यस पुस्तकको विषय पनि एउटा सिर्जनागत बलियो अनुयायीपन हो । सदगुणीहरूको परिचय दिलाएर मार्ग खुलाइदिने कुराहरूलाई अगाडि सारेर यस्तो पुस्तक प्रकाशनमा उनी आफूमात्र लागेको होइन अरूलाई समेत प्रेरित गराई धर्मकार्यमा अगाडि सार्ने माध्यमको रूपमा रही प्रकाशकहरू तयार गर्नु पनि उनको क्रियाशील कदम भएको छ ।

समाजमा कुनैपनि विशिष्ट व्यक्तिको सम्मानमा पुरस्कार राखिनु, सालिक स्थापना गर्नुभन्दा यसप्रकारका कृतज्ञताका पुस्तक प्रकाशित गरिनु कम मूल्यको कुरा हुँदैन । अन्य सम्झनाका विषय बीचमा टुट्न सक्छ, रूक्न सक्छ । पुस्तक कृतिको विषय परन्तु रहने आधारको हुने हुन्छ । यस्ता पुस्तकले पुस्तकालय साकारको हुने हुन्छ । कसैको जीवनीविषयमा खोजीनीति गर्नु र पक्षाउँदै जानु भनेको अन्वेषणको पनि विषय हो ।

बुद्धधर्मसम्बन्धी सत्संगत गर्ने र धर्मदेशना श्रवण गर्न जानेले यस्ता पुस्तकहरू हेर्ने गरिएमा मानिसको गुणको पहिचान हुने हुन्छ । तब धर्म र धर्म गर्नाको सार बुझ्दै आउने हुन्छ । कुनै पनि काम वा कार्यक्रमको उपलब्धि भनेको चरित्र निर्माणमा जीवन सुधारको मार्ग प्रशस्त हुनु हो ।

चरित्रबल रहेका सही विषयका प्रकाशित पुस्तकहरूमा मानवीय मूल्य मान्यताका गुणहरू निहित रहेका हुन्छन् । बुद्धविषय मानवकल्याणको मार्ग मानिएको हुँदा यससँग सम्बन्धित व्यक्तित्वहरूको जीवनीले बुद्धको पहिचानमा जोड दिइएको छ । यस

(ख)

मानेमा रत्नसुन्दरको प्रयास उल्लेखनीय मान्न सकिन्छ ।

रत्नसुन्दरका कुनै पनि लेख कृतिको गुरुकापी सुरूमा नै हेर्न पाइरहेको छु । यसले म आफैलाई पनि विषयवस्तुमा लगनशील बनाउनमा ठूलो मद्दत मिलेको छ । भाषा शुद्धीमा जिम्मेदार बनाइदिएको छ । यो सम्बन्ध रत्नसुन्दरले मलाई दिलाइएको ठूलो गुणको कुरा भएको छ । रत्नसुन्दरको लगनशील क्रियाविशेषको गुणप्रतिको सहाहना अत्युक्ति हुनेछैन भन्ने ठानेको छु ।

२०७५ चैत्र ८

- प्रा. सुवर्ण शाक्य
ओम्बहाल, काठमाडौं

दुई शब्द

“बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू - छैठौं भाग” प्रकाशित भएको दुई वर्षपछि यसै क्रमको सातौं भाग श्रद्धेय पाठकहरूसमक्ष प्रस्तुत गर्न पाएको मा हर्षित छु ।

यसको पूर्वप्रकाशित भागहरूमा जस्तै यसमा पनि एक प्राचीन बौद्ध दार्शनिक, बुद्धशासनको निम्ति योगदान गर्नु हुने एक नेपाली विशिष्ट उपासक व्यक्तित्व, एक बौद्ध महिला व्यक्तित्व समावेश गरी जम्मा १६ जना स्वदेश एवं विदेशका बौद्ध व्यक्तित्वहरूको जीवनी प्रस्तुत गरेको छु । पूर्वप्रकाशित भागहरूमा जस्तै उहाँहरूको जीवनी ज्येष्ठताको क्रमबाट नै प्रस्तुत गरेको छु ।

बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरूको क्रममा भाग-६ सम्ममा १०० जना र यस सातौं भागमा १६ जना गरी ११६ जनाको संक्षिप्त भए पनि जीवनी (परिचय) प्रस्तुत गरिसकेको छु । यसका अतिरिक्त स्वदेश एवं विदेशका केही प्रमुख बौद्ध व्यक्तिहरूको जीवनी पनि अलग-अलग पुस्तकको रूपमा पनि प्रस्तुत गरिसकेको छु ।

यसै सन्दर्भमा यहाँ ती जीवनीहरू प्रस्तुत गर्नमा क-कसको प्रेरणाबाट, कसरी लेखनकार्य हुँदै आयो, सोको बारेमा पनि केही जानकारी दिन चाहन्छु -

यस पंक्तिका लेखकलाई सानै उमेरदेखि फोटो संकलनमा रुचि रहेको थियो । सुरूमा आफ्नो एवं परिवारका फोटोहरूमा रुचि हुन गएको थियो त पछि आएर “नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा” को अध्ययनको क्रममा, बौद्ध तीर्थयात्राको क्रममा विशेषतः अनगारिक धर्मपाल, बाबासाहेव डा. अम्बेडकर एवं उहाँहरूका कृति जन्य स्थानहरूको बारेमा पनि अभिरुचि हुँदै गएको फलस्वरूप ती

(घ)

विभिन्न स्थानहरूको फोटो (तस्वीर) संकलनमा पनि लागेको थिएँ। त्यसैताका यस पंक्तिका लेखक पनि अन्य मित्रहरू सरह बरोबर काम विशेषले, जसमा सिनेमाहलमा फिल्म हेर्न जाने पनि सम्मिलित थियो - काठमाडौँ र पाटनमा जाने बेलामा यत्रतत्र पुस्तकपसलमा पनि चहार्ने (अवलोकन गर्न जाने) प्रवृत्ति रहेको थियो । त्यसैअन्तर्गत एक दिन जमल (विश्वज्योति सिनेमाहल अगाडि)को एक पुस्तकपसलमा क्रिसमस हम्प्रेजको "Buddhism" पुस्तक देख्न पाएँ जुन पुस्तकको बीचमा आफ्ना अभिरुचि अनुरूपका बौद्ध व्यक्तित्वहरू - हेनरी स्टील अल्कोट, अनगारिक धर्मपाल, भिक्षु आनन्द मेतेय, भिक्षु ताइ-शू, मिस ग्रेस कन्स्टान्ट लाउँसवरी आदिको फोटो देख्न पाएँ । अत त्यसको भोलिपल्टै सो पुस्तक किनेर ल्याएको थिएँ ।

यस्तै अन्य हेतुमा भारतका महापण्डित राहुल सांकृत्यायनको निधन (१४ अप्रिल १९६३ - १ वैशाख २०२०)को डेढ-दुई वर्षपछि भिक्षु सुदर्शनले नेपालभाषा साहित्यका महारथीहरू - कविवर चित्तधर "हृदय", सिद्धिचरण श्रेष्ठ, धर्मरत्न "यमि" आदिको सहयोग लिई "नेपाले राहुल" नामक एक कृति सम्पादन गरी "नेपाल भारत सांस्कृतिक केन्द्र, कान्तिपुर" को तर्फबाट वि. सं. २०२२ सालमा प्रकाशित गरिएको थियो सो कृतिको अध्ययन-मननपछि यस पंक्तिका लेखकले महापण्डित राहुल सांकृत्यायनका कृतिहरू संकलन गर्दै ल्याएको थिएँ ।

यसै प्रसंगअन्तर्गत यस पंक्तिका लेखकको सम्पर्क महापण्डित राहुल सांकृत्यायनसित विशेष परिचित एवं मित्रको रूपमा रहेका असन-कमलाछी, काठमाडौँका एक बौद्धोपासक

(६)

मानदास तुलाधर (ने.सं. १०२०-९५) का सुपुत्र सुगतदास तुलाधर सित रहन गएको थियो - २७ चैत्र २०४० का दिनदेखि ।

उहाँ(सुगतदास तुलाधर)सित सम्पर्क रहन आएदेखि राहुल सांकृत्यायनका कृतिहरू अध्ययन गर्दै जान पाएको क्रममा उहाँको एक प्रमुख पुस्तक "जिनका मै कृतज्ञ"को साथै उहाँको निजी पुस्तकालयबाट भदन्त आनन्द कौशल्यायनको "बुद्ध और उनके अनुचर", त्रिपिटकाचार्य भिक्षु धर्मरक्षितको "बौद्ध विभूतियाँ" पुस्तकहरू पनि अध्ययन-मनन गर्दै जान पाएबाट आफूले पनि बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरूको जीवनीक्रम बढाउँदै जान पाएँ ।

"बौद्ध विभूतियाँ" पुस्तकको "आमुख" मा त्रिपिटकाचार्य भिक्षु धर्मरक्षितले एक ठाउँमा उल्लेख गरिराख्नुभएको छ -

"जिन बुद्ध पुत्रोने बुद्ध-शासनके उत्थान निमित्त कार्य किये थे अथवा सम्प्रति कर रहे है, उनके जीवन-चरितो से जनताको परिचित कराना अपना कर्तव्य समझा है । वस्तुतः महापुरुषो का जीवनचरित ही तो इतिहास है । "

उहाँको उक्त लवजलाई हृदयंगम गरी आफूले पनि बुद्धशासनको निमित्त जीवन समर्पित गर्नुभएका एशिया, यूरोप एवं अमेरिकाका आफूले भ्याएसम्मका, मानसिक सम्पर्कमा रहेका विशिष्ट बौद्ध व्यक्तित्वहरूको संक्षिप्त जीवनी फोटोसमेत राखी बुद्धधर्मप्रेमी श्रद्धालुहरूलाई परिचित गराउँदै आएको छु ।

यस "बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू - सातौं भाग" छैठौं भाग प्रकाशित भएको दुई वर्षपछि नै प्रस्तुत हुन आउनुमा विशेष कारण हो - भाइ स्वयम्भूराज शाक्यकी श्रीमती कमला शाक्यले सिर्फ

(च)

४६ वर्षको उमेरमा क्यान्सर रोगबाट वर्षदिनसम्म पीडित भइसके पछि आफ्ना पति, १५ वर्षका छोरा श्रयेश, ८ वर्षकी छोरी बोधिका लगायत सम्पूर्ण परिवार एवं नाताकुटुम्बहरूलाई १८ अप्रिल २०१८ वा ५ वैशाख २०७५ का दिन छोडेर गएको वार्षिकी स्मरणलाई आफ्नो तर्फ (भिनाजु)बाट यसप्रकार पुण्यस्मृतिको रूपमा पुस्तक प्रकाशन गर्ने मनसाय आएअनुरूप भाइ स्वयम्भूराजसित सल्लाह गरी पूर्वलिखित जीवनीहरूका साथ अन्य ७ जना स्वदेश एवं विदेशका बौद्ध व्यक्तित्वहरूको जीवनी थपी यस सातौं भाग यहाँको समक्ष प्रस्तुत गरेको हुँ ।

यी परिचयात्मक जीवनीहरू अध्ययन-मनन गरी भाइ स्वयम्भूराज शाक्यलगायत सकल पाठकहरूले पनि संसारको वास्तविकता (अनित्य-दुःख-अनात्म, जन्म-मरण आदिको यथार्थता) लाई अवबोध गर्नमा टेवा मिल्नेछ भन्ने आशामा छु । यस्तै यस पुस्तकबाट यहाँले बुद्धधर्मको महान्ताको साथै बुद्धधर्मको व्यापकता कहाँ, कसरी, क-कसले, क-कस्तो ढंगबाट गरेका थिए सोको बारेमा पनि जानकारी हासिल गरी आफूले पनि सक्दो सद्धर्म चिरस्थायी गर्नमा यथासक्य लाग्नुहुनेछ भन्ने आशामा छु ।

अन्तमा, यस पुस्तक प्रकाशनार्थ आर्थिक सहयोग गर्नुहुने भाइ स्वयम्भूराज शाक्य, पुस्तकको भाषा संशोधनको साथै “आफ्नो विचार” राख्नुभएका प्रा. सुवर्ण शाक्य एवं जीवनीहरू लेखनकार्यमा वृद्धि गर्दै जाने प्रेरणा निरन्तर दिँदै आएकी आफ्नी धर्मसंगिनी लक्ष्मीशोभा शाक्यप्रति पनि विशेष धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

२० फागुन २०७५
नागपोखरी, भक्तपुर

- रत्नसुन्दर शाक्य

(छ)

प्रकाशकीय

म जब २४ वर्षअगाडि २९ अगस्ट १९९६ का दिन नेपालबाट उच्च शिक्षा अध्ययनको निमित्त अमेरिका प्रस्थान गर्न लागेको थिएँ त्यसबेला एयरपोर्टमा मेरा श्रद्धेय भिनाजु श्री रत्नसुन्दर शाक्यले ३ वटा पुस्तकहरू मेरो हातमा दिनुभएको थियो । ती पुस्तकहरूमध्ये एउटा हो - "बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू - दोस्रो भाग" । मैले सिंगापुर एयरपोर्टको ट्रान्जितमा त्यो किताब सरसरती हेरँ । अन्य २ जना विशेष व्यक्तिहरूको पुस्तक पनि पढेँ । एक जना भिक्षु विवेकानन्द महास्थविर हुनुहुन्थ्यो र अर्को बाबासाहेब डा. अम्बेडकर ।

अमेरिका पुगेर यहाँको वातावरणमा घुलमिल भएँ, अनि कलेज, कामले गर्दा मैले भिनाजुको ती कुनै पुस्तकहरू राम्रोसँग पढ्न पाएको थिइन । हरेकपल्ट नेपाल आउँदा फर्कने क्रममा उहाँले मलाई सधैँजसो उहाँले लेख्नुभएका किताबहरू हातमा दिनु हुन्थ्यो । हवाइजहाजमा मौका पाएको बेला केही भागहरू हेरेको थिएँ तर इमान्दारितापूर्वक भन्नुपर्दा मैले ती पुस्तकहरू सबै पढ्न पाएको थिइन ।

मलाई थाहा छ, भिनाजु एक कुशल लेखक हुनुहुन्थ्यो र मलाई उहाँको लेखनशैली एकदम मनपर्छ । उहाँको खोजप्रति म जहिले पनि गर्व गर्छु किनकि बौद्धजगत्मा रहेका प्रसिद्ध व्यक्तिहरू तथा ती व्यक्तिहरूको कार्यलाई हामीसामू राखिदिनुभएको मा म भिनाजुप्रति गौरवान्वित छु ।

आज उहाँको यस पुस्तकमा आफू प्रकाशक भएर केही शब्दहरू कोर्ने मौका पाएको मा निकै खुशी लागेको छ । यो मौका

(ज)

दिनुभएको मा भिनाजुलाई धेरै धेरै नमन गर्न चाहन्छु । यो पुस्तक म मेरी श्रीमती कमला शाक्यको पुण्यस्मृतिमा प्रकाशित गर्दछु । कमलाले गत वर्ष १८ अप्रिल २०१८ (५ वैशाख २०७५) का दिन यो संसार छोडेर गएकी थिइन् ।

कमलासँग मेरो भेट नेपालमा सन् १९९४ (वि.सं. २०५१) तिर भएको थियो । त्यो बेलादेखि हामीहरूले एक अर्कालाई मन पराएका थियौं । पढाइको सिलसिलामा म अमेरिका आएँ । म आएको सालको अर्को वर्ष अर्थात् सन् १९९७ मा कमला पनि अमेरिका आइपुगिन् । त्यसबेलादेखि सन् २०१८ सम्म हामी निरन्तर साथ रह्यौं । कहिले पनि छुट्टिएर बसेनौं । यो विदेशी भूमिमा जहिले पनि एक अर्काको हात समाई अगाडि बढ्यौं ।

मैले कम्प्युटर र संचार विषयमा डिप्लोमा तथा एम. ए. गरे । अनि कमलाले नर्सिङ पढिन् । यही विदेशी भूमिमा सानो संसार बसाल्यौं । २ जना सन्तान श्रयेश र बोधिकाको अभिभावक बनियो । श्रयेश अहिले यही टेक्सासमा ९ कक्षामा अध्ययनरत छ भने बोधिका ३ कक्षामा छिन् ।

जीवन सधैं समानरूपले नचल्ने रहेछ । २ वर्षअगाडि सन् २०१७ को मार्च महिनामा कमलाको पाठेघरको क्यान्सर रोग छ भन्ने पत्ता लागेपछि हामी छानाबाट खसेभै भयौं । हामी एक आपसमा भरोसा दिँदै यो रोगको बारे विभिन्न हस्पिटल धार्यौं । एउटा कुरा ढुक्क थियो कि हामी अमेरिकामा छौं र कमला आफू पनि नर्स भएको कारणले गर्दा धेरै डाक्टरहरूको साथ थियो । त्यस कारणले गर्दा पनि हामी यो रोगसँग लड्न उर्जा रहेको महशुस गर्नुभयो । निको भैहाल्छ भन्ने विश्वास थियो तर जीवन

हामीले सोचेजस्तो नचल्ने रहेछ । एक वर्षीय कठिन पीडासँग लड्डै गत वर्षको अप्रिल १८ का दिन कमलाले यस संसार छोडिन् ।

कमलाले यो भौतिक संसार त्यागेर गए पनि हामीलाई धेरै कुराहरू सिकाएर गएको थिइन् । नेपाल छोडेर अमेरिका आएदेखि जसरी यो विदेशी भूमिमा हामी एकअर्काको हात समाई सबै संघर्षहरू सँगै स्वीकार गरेर आज यहाँसम्म आइपुग्यौं तर आज उनको भौतिक शरीर हामी सामू छैन । हामी सँगै बसेर गरेका प्रणहरू अझ पनि मेरो अन्तरमनमा छ । हाम्रा २ जना सन्तानहरूमा उनको प्रतीक देख्छु र फेरि यो संसारसँग लड्ने उर्जा उर्जेर आउँछ । कमला जब बिरामी भइन् अनि मैले र उनले दुबैले काम छोडेर ७ महिना सँगै बस्यौं । एक दिन पनि हामी छुट्टिएनौं । हरेक पल हरेक क्षण हामी सँगै बस्यौं । जीवन-जगत्कोबारे चर्चा परिचर्चा गरिरहँ । विगतका राम्रा कुराहरू सम्झेर हाँस्यौं र कति नराम्रा कुराहरू सम्झेर रोयौं पनि । पुराना गल्तीहरू सम्झेर एक आपसमा माफी माग्यौं । जीवनलाई कसरी जिउनुपर्दोरहेछ भन्ने बुझियो ।

जी. टी. भी. बाट प्रसारित बुद्ध सिरियलसँगै बसेर हेर्न्यौं अनि बुद्धको जीवनीबारे धेरै छलफल पनि गर्नुभयो । बुद्धको जीवनलाई राम्रोसँग केलाएर हेरेपछि कमलालाई सबै भौतिक कुरा (वस्तु) हरू त्याग गर्न सक्ने क्षमता मिल्यो किनकि यो संसारमा जन्म लिनु नै दुःख हो । दुःख, दुःखको कारण, दुःखको निरोध र दुःख निरोधको मार्ग पनि छ भन्ने तथ्य उनले पनि बुझिन् ।

एक दिन उनले भनेको कुरा याद आउँछ -

“हामी २२ वर्ष सँगै बस्यौं । सुरु सुरुको दिन कठिन थियो । कलेज, काम, होमवर्क, प्रोजेक्ट, थेसिस आदि भन्दै

बित्त्यो । विहेपछि बच्चाहरू, अनि काम, अनि उनीहरूको स्कूल, उनीहरूका विभिन्न क्रियाकलाप" आदिमै व्यस्त । २२ वर्ष कसरी बित्त्यो चालै पाइएन । जीवनसँग गुनासो गरेको त छैन तर यो ७ महिना मेरो लागि अमूल्य भयो र म यो ७ महिना खुलेर जिउँ । अवश्य पनि रोग कष्टकर थियो तर मैले हरेक क्षण चेतनामा जिउन पाँ । हरेक खाना स्वादले खाँ, पल-पल तिम्रो साथ पाँ र खुशीको कुरा, तिमीले यति धेरै मलाई माया गर्दो रहेछ भन्ने मैले बुझँ । बस ! मलाई अरू के चाहियो र ? "

कमलाको क्यान्सर रोगसँग संघर्षमा मैले पनि धेरै कुरा सिकें । मृत्यु के हो ? यो कस्तो हुँदोरहेछ-मैले प्रत्यक्ष देखें । बुद्धले भनेर गएका सबै कथनहरूलाई मैले नजिकै भोग्न पाँ । अनि जीवन जिउने कला सिक्न पाँ । विपस्सना ध्यानभावनाको पनि अनुभव लिएँ । हो, जन्म लिनु नै मृत्युको लागि हो । ढिलो चाँडो हामी सबै त्यही बाटो लाग्ने पर्छ ।

अन्तमा, आफूले एवं आफ्नो सकल परिवारले कमलाको पुण्यस्मृतिमा विभिन्न दानादि कार्य सम्पन्न गरिसकेको कारण कमलाले सुखावतीभुवन (सद्गति) मा अवश्य वास पाएको होला भन्ने मलाई विश्वास छ । कमलाले सिकाएर गएका जीवनका जिउने कलाहरूलाई म र मेरा सन्तानले पछिसम्म पनि पछ्याउँदै जाने कुरामा विश्वस्त छु ।

१ मार्च २०१९

टेक्सास, अमेरिका

- स्वयम्भूराज शाक्य

(८)

बौद्धजगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू

- प्रथम भाग -
व्यक्तित्व-क्रम

- १) आचार्य दीपडुर श्रीज्ञान (सन् १८२-१०५४)
- २) जनरल अलेक्जेण्डर कनिघम (सन् १८१४-१३)
- ३) फ्रेडरिक मैक्समूलर (सन् १८२३-१९००)
- ४) सर इडविन आर्नल्ड (सन् १८३२-१९०४)
- ५) कर्नल हेनरी स्टील अल्कोट (सन् १८३२-१९०७)
- ६) भिक्षु महावीर महास्थविर (सन् १८३३-१९१९)
- ७) इवान पाब्लोविच मिनायेफ (सन् १८४०-९०)
- ८) डा. टी. डब्ल्यू. रीस डायविड्स (सन् १८४३-१९२२)
- ९) मेरी ऐलिजावेथ फोस्टर (सन् १८४४-१९३०)
- १०) धर्ममान साहू (सन् १८६१-१९३७)
- ११) आचार्य सिलभेन लेवी (सन् १८६३-१९३५)
- १२) अनगारिक धर्मपाल (सन् १८६४-१९३३)
- १३) डा. पॉल ढाल्के (सन् १८६५-१९२८)
- १४) लु. धम्मानन्द महास्थविर (सन् १८६९-१९४५)

बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू

- दोस्रो भाग -
व्यक्तित्व-क्रम

१) आचार्य धर्मकीर्ति	(सन् सातौं शताब्दी)
२) आचार्य थियोडर श्वेर्वात्स्की	(सन् १८६६-१९४२)
३) भिक्षु आनन्द मेत्तेय	(सन् १८७२-१९२३)
४) भिक्षु बोधानन्द महास्थविर	(सन् १८७४-१९५२)
५) आचार्य धर्मानन्द कौशाम्बी	(सन् १८७६-१९४७)
६) भिक्षु जानातिलोक महास्थविर	(सन् १८७८-१९५७)
७) भाजुरत्न साहू	(सन् १८८३-१९५६)
८) भिक्षु तार्ड-शू	(सन् १८८८-१९४७)
९) आचार्य नरेन्द्रदेव	(सन् १८८९-१९५६)
१०) क्यान्ख्या लामा	(सन् १८९१/९२-१९४९)
११) मिस् आई.बी. हर्नर	(सन् १८९६-१९८९)
१२) भदन्त डी. शासनश्री महास्थविर	(सन् १८९९-१९६६)
१३) क्रिसमस हम्फ्रे	(सन् १९०१-८३)
१४) धर्मादित्य धर्माचार्य	(सन् १९०२-६३)
१५) फ्रान्सिस स्टोरी	(सन् १९१०-७९)
१६) डा. भिक्षु धर्मरक्षित	(सन् १९२३-७७)

(ड)

बौद्धजगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू

- तेस्रो भाग -
व्यक्तित्व-क्रम

१) आचार्य शान्तरक्षित	(सन् ६५०-७५०)
२) हिक्कडुवे श्री सुमंगल महास्थविर	(सन् १८२७-१९११)
३) भदन्त लेदी सयादो महास्थविर	(सन् १८४६-१९२३)
४) प्रो. लक्ष्मी नरसु	(सन् १८५९-१९३४)
५) भिक्षु कृपाशरण महास्थविर	(सन् १८६५-१९२६)
६) डा. वेणीमाधव बरूआ	(सन् १८८८-१९४८)
७) भिक्षु श्रीनिवास नायक महास्थविर	(सन् १८९४-१९६८)
८) भिक्षु नारद महास्थविर	(सन् १८९८-१९८३)
९) प्रो. जी. पी. मललशेखर	(सन् १८९९-१९७३)
१०) ब्रम्हचारी देवप्रिय बलिसिन्हा	(सन् १९०४-६८)
११) भदन्त ऊ. सोभन महास्थविर	(सन् १९०४-८२)
१२) डा. भिक्षु वालपोल राहुल	(सन् १९०७-९७)
१३) भिक्षु पञ्जा मेत्तेय	(सन् १९१०-५०)
१४) भिक्षु एम्. संघरत्न नायक महास्थविर	(सन् १९११-८५)
१५) भिक्षु सोमदेव फ्रा जाणसंवर महास्थविर	(सन् १९१३-२०१३)
१६) डा. भिक्षु धर्मरत्न	(सन् १९१७-८५)
१७) मणिहर्ष साहू	(सन् १९१७-९३)
१८) आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर	(सन् १९१८-९०)
१९) भिक्षु संघरक्षित महास्थविर	(जन्म:- सन् १९२५)
२०) विद्यावती "मालविका"	(सन् १९३०-७६/७७)

(६)

बौद्धजगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू

- चौथो भाग -
व्यक्तित्व-क्रम

- १) आचार्य नागार्जुन (इशापूर्व ८३-१९६ ई.)
- २) मिसेज् रीस डायविड्स (सन् १८५८-१९४२)
- ३) सेर्गेई फ्योदोरोविच ओल्देनवर्ग (सन् १८६३-१९३४)
- ४) डा. काशीप्रसाद जायसवाल (सन् १८८१-१९३७)
- ५) भिक्षु उत्तम महास्थविर (सन् १८६५/७०-१९३९)
- ६) मानदास उपासक (सन् १९००-७५)
- ७) भिक्षु विशुद्धानन्द महास्थविर (सन् १९०९-९४)
- ८) भिक्षु एन् जिनरत्न नायक महास्थविर (सन् १९१३-८३)
- ९) डा. भदन्त एच. सद्धातिस्स नायक महास्थविर (सन् १९१४-९०)
- १०) भिक्षु प्रियदर्शी महास्थविर (सन् १९१४-९८)
- ११) भिक्षु एल्. आर्यवंश नायक महास्थविर (सन् १९१५-९४)
- १२) भिक्षु महानाम महास्थविर "कोविद" (सन् १९१७-९६)

(१)

बौद्धजगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू

- पाँचौं भाग -

व्यक्तित्व-क्रम

१) आचार्य शान्तिदेव	(सातौं शताब्दी)
२) भिक्षु श्रद्धानन्द	(सन् १८६०/७०-१९३३)
३) सर आशुतोष मुकर्जी	(सन् १८६४-१९२४)
४) भिक्षु इकाई कावागुची	(सन् १८६६-१९४५)
५) एफ. एल. वुडवार्ड	(सन् १८७१-१९४९)
६) डा. नलिनाक्ष दत्त	(सन् १८९३-१९७३)
७) सयाजी ऊ बा खिन	(सन् १८९९-१९७१)
८) डा. जार्ज रोयरिक	(सन् १९०२-६०)
९) सिस्टर वजिरा	(सन् १९०४-६८)
१०) बर्मी भू पू प्रधानमन्त्री ऊ नु	(सन् १९०१/१०-९५)
११) डा. भरतसिंह उपाध्याय	(सन् १९१०/२०-८९)
१२) भदन्त मिगुन सयादो	(सन् १९११-९३)
१३) भिक्षु के. श्री धम्मानन्द	(सन् १९१९-२००६)
१४) ज्ञानज्योति साहू	(सन् १९२२-२००४)
१५) प्रा. आशाराम शाक्य	(सन् १९२८-२००७)
१६) भिक्षु सुमंगल महास्थविर	(सन् १९३०-९९)
१७) भिक्षु सुदर्शन महास्थविर	(सन् १९३४-२००२)
१८) भिक्षु ज्ञानपूर्णिग महास्थविर	(जन्म:- सन् १९३९)

(त)

बौद्धजगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू

-छैठौं भाग -
व्यक्तित्व-क्रम

- १) आचार्य अश्वघोष (सन् प्रथम शाताब्दी)
- २) युजिन वर्नफ (सन् १८०१-५२)
- ३) प्रो. वसीली वसील्येव (सन् १८१८-१९००)
- ४) मिखाइल बिगो फाँसबल (सन् १८२४-१९०८)
- ५) प्रो. हेन्द्रिक कर्न (सन् १८३३-१९१७)
- ६) रायबहादुर शरत्चन्द्र दास (सन् १८४९-१९१७)
- ७) डा. पॉल करस (सन् १८५२-१९२०)
- ८) सी. पी. गुणबर्द्धने (सन् १८५४-१९२६)
- ९) प्रो. हर्मन ओल्देनवर्ग (सन् १८५४-१९२०)
- १०) डा. कार्ल युगेन न्यूमन (सन् १८६५-१९१५)
- ११) फ्रान्सिस जे. पायन (सन् १८६९-१९५४)
- १२) ई. जे. थोमस (सन् १८६९-१९५५)
- १३) पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्य (सन् १८७९-१९५५)
- १४) पण्डित बुद्धिराज शाक्य (सन् १८९४-१९८७)
- १५) मिस ग्रेस कन्स्टाण्ट लाउँसवरी (सन् १८७५/८०-१९६९)
- १६) युग्वेनी ओवरमिल्लर (सन् १९०१-३५)
- १७) फ्रा धम्मकोशाचार्य - भिक्षु बुद्धदास (सन् १९०६-९३)
- १८) भिक्षु मदिहे पञ्जासिंह महानायक महास्थविर (सन् १९१३-२००३)
- १९) दाता धर्मबहादुर धारब्खा: (सन् १९१६-२०१०)
- २०) भदन्त डा. रेवतधम्म महास्थविर (सन् १९२९-२००४)

(थ)

विषय-सूची

क) आफ्नो विचार	क
ख) दुई शब्द	घ
ग) प्रकाशकीय	ज

१) आचार्य वसुबन्धु	१-७
२) अलेक्जण्डर जोमा दे कोरोस	८-१२
३) डा. राजेन्द्रलाल मित्र	१३-२१
४) सी. डब्लू. लेडबीटर	२२-२६
५) प्रो. बुनिओ नान्जिओ	२७-३५
६) हेनरी क्लार्क वारेन	३६-४१
७) पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्य	४२-४९
८) डा. जार्ज ग्रीम	५०-५४
९) भिक्षु पेलेन वजिरजाण महानायक महास्थविर	५५-५९
१०) भिक्षु धर्मकीर्ति श्री धम्मावास नायक महास्थविर	६०-६५
११) प्रो. जोसेफ टुच्चि	६६-७२
१२) लामा अनगारिक गोविन्द	७३-७७
१३) उपासक रत्नमुनि तुलाधर	७८-८४
१४) भिक्षु गलगेदर प्रज्ञानन्द महास्थविर	८५-९१
१५) भदन्त डा. ऊ आशिन जाणिस्सर सयादो	९२-९८
१६) अनगारिका कमला	९९-१०५

परिशिष्ट-१ : बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू - सातौं भाग पद्धा	I
परिशिष्ट-२ : जीवनका केही स्मरणीय दिनहरू	VI
परिशिष्ट-३ : लेखकका प्रकाशित पुस्तकहरू	XII

(द)

आचार्य वसुबन्धु
(सन् चारौ शताब्दी)

१. आचार्य वसुबन्धु

बुद्ध-शासनको इतिहासमा आफ्नो बेजोड प्रतिभाबाट आफ्नो कीर्ति सदियौंसम्म कायम राख्नमा सफल भएका केही प्राचीन बौद्ध दार्शनिकहरूमा आचार्य वसुबन्धु पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ ।

उनको जन्म ईशाको चारौं शताब्दीको उत्तरार्द्धमा प्राचीन गान्धार प्रदेशको पुरूषपुर (पेशावर) नगरमा एक कौशिक गोत्रीय ब्राम्हणपरिवारमा भएको थियो । उनी आफ्ना माता-पिताको माहिलो पुत्र थिए । उनका ज्येष्ठ भ्राता आचार्य असंग जो महायान बौद्ध दर्शनका विज्ञानवादपरम्पराका प्रमुख आचार्य थिए भने कनिष्ठ भाइ विरञ्चिवत्स सर्वास्तिवाद बौद्धनिकायका एक पण्डित थिए । यसप्रकार तीनै भाइ बुद्ध-शासनको इतिहासका नामूद व्यक्तित्वहरू थिए ।

बालक वसुबन्धु पुरूषपुर र काश्मीरमा आफ्नो अध्ययन सकाई मगहाको अयोध्यामा पुगेका थिए । त्यसताका अयोध्या (साकेत) विद्वद्भूमिको रूपमा प्रख्यात थियो । त्यही उनले आफ्नो अध्ययन जारी गरी आफ्ना गुरूवर आचार्य बुद्धमित्रको तर्फबाट प्रव्रजित भई हीनयानी (स्थविरवादी) भई विस्तृत अध्ययन-मनन गर्दै गरेका थिए ।

बाल्यकालदेखि नै तीक्ष्ण, तार्किक एवं शास्त्रार्थप्रेमी भएका वसुबन्धुले उत्तरभारत एवं मगधका धेरै बौद्धस्थलहरू र अध्ययनकेन्द्रहरूमा पुगी त्यहाँका प्रतिष्ठित विद्वान्हरूसित सत्संगत एवं प्रेरणा प्राप्त गर्दै गरेका थिए । तिब्बती इतिहासकार बुस्टोनको

भनाई अनुसार वैभाषिक आचार्य संघमित्र पनि वसुबन्धुका एक गुरूवर थिए । यस्तै चीनी यात्री हुयन-साङ (सातौं शताब्दी) ले वसुबन्धुका एक गुरू आचार्य मनोरथ पनि थिए भनी उल्लेख गरिराखिएको छ ।

आचार्य वसुबन्धुको जीवनी चीनमा भारतीय ग्रन्थहरूका अनुवादक कुमारजीव (सन् ३४४-४१३) ले इश्वी ४०१ को आसपासमा लेखेका थिए जुन पछि लुप्त हुँदै गए । यस्तै उनको दोस्रो जीवनी (चीनीभाषामै) धर्मप्रचारार्थ चीन पुगेका दोस्रो महान् भारतीय अनुवादक परमार्थ (सन् ५००-५६९) ले लेखेका थिए । यसैलाई जापानी बौद्धविद्वान् प्रो. बुनिओ नान्जिओ (सन् १८४९-१९२७) ले आफ्नो सूचीपत्रपुस्तक (Catalogue of the Chinese Translation of the Buddhist Tripitaka) मा १४६३ नम्बरको रूपमा प्रस्तुत गरेको थिए । यसै वसुबन्धुको जीवनीलाई जापानकै संस्कृत एवं चीनीभाषाका विद्वान् जुन्जिरो ताकाकुसु (सन् १८६६-१९४५) ले अंग्रेजीमा अनुवाद गरी एक वृहत् समालोचनात्मक निबन्धसमेत राखी प्रकाशित गरिएको हाल उपलब्ध छ ।

आचार्य वसुबन्धुको जीवनीमा एक ठाउँमा उल्लेख गरि राखिएको छ कि उनको बाल्यावस्थामा उनकी आमा ले आफ्ना पुत्रहरूलाई स्वयंले शिक्षादीक्षा दिनमा अतिनै मद्दत गरेकी थिइन् । एक दिन उनीले वसुबन्धुलाई सुसूचित गरेकी थिइन् -

“छोरा ! तिमी सांसारिक गतिविधिमा लाग्नको निमित्त जन्मेका होइनौं न त परिवार संभाल्नको निमित्त नै । तिमी धर्मविजयी भई धर्मको व्यापक प्रचार-प्रसारको निमित्त जन्मेका हौं । अतः म चाहन्छु, तिमी एक भिक्षु भई तीन खण्डको रूपमा रहेको

त्रिपिटक साहित्यको विस्तृत अध्ययन-मनन गर्नको निमित्त एवं बुद्ध-धर्मको निमित्त आफै समर्पित होऊ । ”

आमाको तर्फबाट यसप्रकारको प्रेरणा पाई वसुबन्धुले आफ्नो दाजु असंगसरह प्रव्रजित भई विद्याध्ययनमा प्रगति गर्दै लगे । पछि उनी मगधको नालन्दामा आई वर्षौ रही त्रिपिटक-साहित्यका साथै त्यसबेलासम्ममा व्यापक भइसकेको बौद्ध-धर्मको १८ निकायको बारेमा पनि पूर्ण ज्ञान हासिल गरेका थिए ।

आचार्य वसुबन्धुले अभिधर्मका सात ग्रन्थ (धम्मसंगिनी, विभंग, धातुकथा, पुग्गलपञ्जति, कथावत्थुपकरण, यमक र पट्टान) र विनयका चार ग्रन्थ (पाराजिका, पाचित्थिय, महावग्ग र चूलवग्ग) मा पूर्णता प्राप्त गरेका थिए ।

आचार्य वसुबन्धुले पछि आएर विशेषरूपमा रचना गरेका उनको “अभिधर्मकोश” ग्रन्थको प्रसंगमा महापण्डित राहुल सांकृत्यायन (सन् १८९३-१९६३) ले उल्लेख गरिराखेका छन् -

“आचार्य वसुबन्धुने त्रिपिटक के सारके रूपमें अभिधर्मकोशको लिखा । पिछली सोलह शताब्दियोंमें यह सब से अधिक पढा जानेवाला दार्शनिक ग्रन्थ है । आज भी जापान, चीन, तिब्बत और मंगोलियामे यह पाठ्यग्रन्थ है, इसलिए वह भी उसे बडे चावसे पढते है ।”

आचार्य वसुबन्धुले “अभिधर्मकोश” ग्रन्थ आठ परिच्छेद (धातु, इन्द्रिय, लोकधातु, कर्म, अनुशय, आर्यमार्ग, ज्ञान एवं ध्यान) को रूपमा ५९५ कारिका (पद्यावली) हरूको रूपमा लेखी तयार गरेका थिए । उनले प्रत्येक कारिकाको भाष्य (व्याख्या) पनि स्वयंले लेखी प्रस्तुत गरेका थिए ।

आचार्य वसुबन्धुको यस "अभिधर्मकोश" ग्रन्थलाई बेल्जियमका महायानी बौद्धविद्वान् प्रो. लुइस डे ला भ्याली पुसेन (Prof. Louis De La Valee Pousson, 1869-1939) ले चीनीभाषाबाट फ्रान्सिसी भाषामा अनुवाद गरेका थिए। यसैलाई आधार लिई रामोदर साधु (पछि राहुल सांकृत्यायन)ले श्रीलंकामा संस्कृतका अध्यापक भई पालिसाहित्य अध्ययन गरिरहेका बेला यस पुस्तकलाई संस्कृतमा सम्पादन गरेका थिए। राहुलको यस ग्रन्थ सन् १९३१ मा "काशी विद्यापीठ" बाट प्रकाशित भएको थियो। स्मरणीय छ, पछि आएर सन् १९३६ मा राहुल सांकृत्यायनले आफ्नो तेस्रो तिब्बतयात्रामा आचार्य वसुबन्धुको मूल संस्कृतग्रन्थ "अभिधर्मकोश-भाष्य" पत्ता लगाई आफूसँगै लिएर आएका थिए।

आचार्य वसुबन्धुको 'अभिधर्मकोश' ग्रन्थको अपार महत्वलाई हृदयंगम गरी रूसका सुप्रसिद्ध बौद्धविद्वान् आचार्य थियोडर श्चेर्वात्स्की (सन् १८६६-१९४२) ले यस ग्रन्थका विभिन्न पाठभेदको अध्ययन र संशोधनहेतु २० औं शताब्दीको पहिलो दशकमा "अन्तर्राष्ट्रिय परियोजना" समेत तयार गरेका थिए। यस परियोजनामा बेल्जियम को तर्फबाट प्रो. डेनिसन रॉस र जापानको तर्फबाट प्रो. बोगिहाराजस्ता विद्वान्हरू सम्मिलित भएका थिए।

आचार्य वसुबन्धुको "अभिधर्मकोश" ग्रन्थ मध्यएशियाको उइगुर भाषामा पनि प्राप्त भएको थियो। सो ग्रन्थ मध्यएशियाको पूर्वी तुर्किस्तानमा हंगेरीका डा. औरल स्टाइन (Dr. Aurel Stein - Hungarian) ले पत्ता लगाएका थिए। रूसी विद्वान् थियोडर श्चेर्वात्स्कीले उइगुर भाषाका ज्ञाता फ्रेन्च विद्वान् आचार्य सिलेवन लेवी (सन् १८६३-१९३५) सित विशेष भेटघाट गरी उनीसित

"अभिधर्मकोश" ग्रन्थ अध्ययनको निमित्त परियोजना तयार गरेको बारे विचार विमर्श गरेका थिए ।

आचार्य वसुबन्धुको प्राप्त भएको ५५ वटा कृतिहरूमा एक अन्य विशेष प्रचार-प्रसार भएको कृति हो - "विज्ञप्ति मात्रता सिद्धि" । यस ग्रन्थ पनि मूल संस्कृतबाट चीनीभाषामा चीनी यात्री हुयनसाङ्गले अनुवाद गरिराखेको लाई प्रो. लुइस डे ला भ्याली पुसेनले फ्रेन्चभाषामा अनुवाद गरी सन् १९२९ मा पेरिसबाट प्रकाशित गरिएको थियो ।

विशतिकाको रूपमा २२ र त्रिंशिकाका रूपमा ३० कारिका (पद्यावली) को रूपमा रचित (भाष्यसमेत राखी) "विज्ञप्तिमात्रता सिद्धि" नामका यस ग्रन्थ विश्वका विभिन्न भाषाहरूमा अनुवाद भइसकेका छन्, त्यसमध्ये प्रमुख निम्न छन् -

- १) विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि - फ्रेन्चअनुवाद-सन् १९३२ - सिलवेन लेवी
- २) विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि - जर्मनअनुवाद-सन् १९३२ - एच.जाकोवी
- ३) विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि - जापानीअनुवाद-सन् १९५२ - डा. उई
- ४) विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि -जापानीअनुवाद-सन् १९५२ - प्रो. यामागुची
- ५) विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि - जर्मनअनुवाद-सन् १९५६ - इ. फ्राउवाल्नर
- ६) विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि -हिन्दीअनुवाद-सन् १९६६-डा. महेश तिवारी

भारतका महापण्डित राहुल सांकृत्यायनले पनि चीनी यात्री हुयन-साङ्गद्वारा चीनियाभाषामा अनुवाद गरिराखेको "विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि शास्त्र" का केही अंश श्रीलंकामा रहेका बेला आफ्नो चीनी मित्र वाङ-मो-लम्को सहयोग लिई चीनीभाषाबाट संस्कृतमा पुनरुद्धार गरी त्यसताका Bihar and Orissa Research Society को शोधपत्रिकाको १९ र २० औं भागमा प्रकाशित गरिएको थियो ।

यसप्रकार ईशाको चारौं-पाँचौं शताब्दीका एक सुविख्यात बौद्ध दार्शनिक रहेका आचार्य वसुबन्धुका त्यसताका नै अभिधर्ममा स्थिरमति, प्रमाण(तार्किक)मा दिङ्नाग, विनयमा गुणप्रभ र पारमितामा विमुक्तसेनजस्ता विज्ञ शिष्यहरू तयार हुनु र सो बेलादेखि हालसम्म पनि उनका कृतिहरूमा दिलोज्यान दिई लाग्नेहरू हुनु बौद्धजगत् को निमित्त अति गौरवको कुरा हो ।

जीवनको अन्तमा, आचार्य वसुबन्धु नेपालमा आएका र यहाँ महायान बौद्ध-धर्म प्रचार गरी स्वयम्भू महाचैत्यपरिसरमै निधन भएको कुरा कुनै कुनै लेखकहरूले उल्लेख गरिराखेको भए पनि प्रायःले उनको जीवनको अन्त, उनको दाजु आचार्य असंगको निम्तोमा गान्धार (पेशावर) मै पुगेर त्यहाँ योगाचारमत विज्ञानवाद परम्परामा पूर्णरूपमा लागी त्यही आफ्नो ८० वर्षको जीवनकाल पाँचौं शताब्दीको मध्यतिर अन्त गरेको उल्लेख गरिराखेको छ ।

Dhamma.Digital

- सन्दर्भ -

- १) अभिधर्मकोशः - आचार्य वसुबन्धु - प्रणीतः महापण्डित
त्रिपिटकाचार्य राहुल सांकृत्यायन - विरचितया
वारणस्यां - काशी विद्यापीठेन प्रकाशित - वि. सं. - १९८८
- २) विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि - श्री मदाचार्यवसुबन्धुकृता
सम्पादक तथा अनुवादक - डा. महेश तिवारी
चौखम्बाविद्याभवन, वाराणसी -१९९५
(द्वितीय संस्करण)
- ३) पाँच बौद्ध दार्शनिक - राहुल सांकृत्यायन
सम्पादक - कमला सांकृत्यायन
वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली - १९९४
- ४) भारत की छवि - ग. बोगार्द लेविन, अ. विगासिन
प्रगति प्रकाशन, मास्को - १९८४
- ५) Indian Buddhist Pandits – Lobsang N. Tsonawa
Library of Tibetan Works and Archives -1985

‘अर्हत’

वर्ष- ६, अंक - २

(भाद्र, २०७५)

२. अलेक्जाण्डर जोमा दे कोरोस

१९ औं शताब्दीमा यूरोपका विद्वान्हरूलाई तिब्बतीभाषा, धर्म र संस्कृतिको बारेमा सर्वप्रथम जानकारी दिने प्रमुख व्यक्ति हुनुहुन्छ - अलेक्जाण्डर जोमा दे कारोस (Alexander Csoma De Kores) ।

सन् १७८४ मा यूरोपको हंगेरी (Hungary) मा जन्मनुभएका उहाँले हंगेरीयनहरूका पूर्वज एशियाबाट आएका भन्ने थाहा पाउन साथ उहाँले त्यसतर्फ ध्यान केन्द्रित गरी एशियाका विभिन्न भाषा (Oriental Language)को अध्ययन-मनन गर्ने, त्यहाँको भूमि एवं आफ्नै भाइ-बन्धुहरूसित परिचित हुने आशय लिई सन् १८१९ मा एकलै आफ्नो खल्तीमा सिर्फ २०० फ्लोरिन (दुई शिलिङ्का अंग्रेजी मुद्रा) साथ लिई बुद्धापेस्टबाट यात्रा सुरु गर्नुभएको थियो ।

उहाँले कयौं तकलिफहरू सही पैदल एवं जलयानबाट बगदाद (ईराक) - तेहरान (ईरान) - खुरासान हुँदै बुखारा (रूस) मा आइपुग्नुभएको थियो । हंगेरीयनहरू हूणोंका सन्तान थिए अतः तिनीहरूको मूल स्थान मंगोलिया जानुको सट्टा अलेक्जाण्डर जोमा दे कोरोसले तिब्बतीहरूलाई आफ्ना भाइ-बन्धु वा तिब्बतलाई आफ्ना पूर्वजहरूको मूल स्थान सम्झी सन् १८२२ मा काबुल (अफगानिस्तान) - लाहोर (हाल पाकिस्तान) हुँदै भारतको काश्मीर स्थित तिब्बती सीमान्त क्षेत्र लद्दाख (लेह) पुग्नुभएको थियो । उहाँको चाहना भारत पार गरी मध्यतिब्बत एवं मध्यएशियासम्म पनि पुग्नु थियो ।

जोमा दे कोरोस भारत पुग्नुभएको लगत्तै मूरक्रफ्ट

अलेक्जण्डर जोमा दे कोरोस
(सन १७८४-१८४२)

(Moorcraft) नामक एक अंग्रेज अन्वेषकसित भेट भएको थियो जो ब्रिटिस सरकारका एक प्रतिनिधि थिए । मूरक्रफटले अलेक्जाण्डर जोमा दे कोरोससित सम्पर्क राखिसकेपछि थाहा पाउनुभयो कि उहाँको योग्यता एवं क्षमता बेजोडको रहेको छ ।

त्यसताका ब्रिटिस भारतीय सरकारलाई एक यस्तो व्यक्तिको खाँचो भइरहेको थियो जसले तिब्बतीभाषा सिक्नुको साथै तिब्बत प्रवेश गर्ने आँट गरिएको होस् । यसको लागि जोमा दे कोरोसलाई नियुक्त गरियो र उहाँले पनि सहर्ष स्वीकार गरी लद्दाख पुग्नुभएको थियो । लद्दाखमा उहाँ वर्षौं रही तिब्बतीभाषामा पोख्त भई अंग्रेजीमा तिब्बतीभाषाको प्रथम व्याकरण र "तिब्बती-अंग्रेजी शब्दकोश" तयार गर्नुभएको थियो । यसलाई उहाँले सन् १८३४ मा प्रकाशित गर्नुभएको थियो ।

सन् १८३१ मा उहाँ वर्षदिन भारतको हिमाञ्चल प्रदेशस्थित शिमलामा पनि रहनुभएको थियो जहाँ रही उहाँले तिब्बतीभाषा एवं तिब्बती बौद्धसाहित्यको विस्तृत अध्ययन-मनन गर्नुभएको थियो ।

सन् १८३२ मा अलेक्जाण्डर जोमा दे कोरोसलाई कलकत्तास्थित Asiatic Society of Bengal ले विशेष निमन्त्रणा गरिएको थियो । उहाँले कलकत्ता आउनुभई आफ्ना कृतिहरूको पाण्डुलिपि (छपाईको निमित्त) तयार गर्दै जानुभयो ।

"एशियाटिक सोसाइटी अफ बंगाल" ले जोमा दे कोरोसलाई रहन-सहनको निमित्त विशेष प्रबन्ध गरेको थियो तर उहाँ सादा जीवन-उच्च विचारमै रहनुभयो । उहाँ लद्दाख र शिमलामा जसरी साधारण तवरले रहनुभएको थियो त्यस्तै कलकत्ता शहरमा पनि सोही अनुरूप रहनुभयो । कलकत्तामा उहाँलाई सुप्रसिद्ध अंग्रेज

संस्कृतविद् होरेस विल्सन (Horace Wilson) र अंग्रेज भारतविद् जेम्स प्रिन्सेप (James Prinsep) द्वारा पनि विशेष सम्मान गरिएको थियो ।

कलकत्ताको बसाईपछि अलेक्जाण्डर जोमा दे कोरोस तिब्बत प्रस्थान गर्ने मनसाय लिई सन् १८४२ मा दार्जिलिङ्ग पुगनुभएको थियो तर अफशोच ! उहाँ दार्जिलिङ्गमा अस्वस्थ हुनु भयो । उहाँको केही दिनको बिमारीबाट नै ११ अप्रिल १८४२ का दिन ५८ वर्षको उमेरमै निधन भयो । मध्यतिब्बत पुग्ने उहाँको आकांक्षा अधूरो नै भयो ।

दार्जिलिङ्गमा जहाँ उहाँको अन्तिम-संस्कार गरिएको हो सो यूरोपीय चिहानबारीमा "Asiatic Society of Bengal" ले उहाँको स्मरणमा एक स्मारक (समाधि) बनाइएको थियो । सो समाधिस्थलमा पछि पुनः उहाँको विस्तृत यादगारस्वरूप आठकुने एक खम्बा (स्तम्भ) पनि राखी सुसज्जित गरिएको थियो जहाँ उहाँको परिचयको साथै कब्रको जानकारीको रूपमा हंगेरियन भाषामा दुईवटा र अंग्रेजीभाषामा एउटा अभिलेख राखिएको थियो ।

अन्तमा, उहाँको एक विशेष कृतिको बारेमा चर्चा गरौं -

उहाँको विशेष कृति हो - "Analysis of the Kanjur" ।

तिब्बतमा तिब्बतीभाषामा साढे पाँच हजार भारतीय ग्रन्थहरूलाई "कंजूर-तंजुर"को रूपमा ३३८ वटा ग्रन्थहरूको रूपमा अनुवाद गरिराखेको थियो जसमा विशेषतः बुद्धको उपदेश मानिएका ग्रन्थहरूलाई "कंजूर"को रूपमा समावेश गरिराखेको थियो । सोही "कंजूर" मा समावेश ग्रन्थहरूको विश्लेषण अलेक्जाण्डर जोमा दे कोरोसले अंग्रेजीमा प्रस्तुत गरेबाट यूरोपका विद्वानहरूलाई तिब्बती

भाषा-धर्म-संस्कृतिको ज्ञान हासिल गर्न सुगम हुन गएको थियो । अतः जोमा दे कोरोसलाई पश्चिमेलीहरूको निमित्त "तिब्बतको द्वार" खोल्ने पहिलो व्यक्तिको रूपमा लिइन्छ ।

स्मरणीय छ, उहाँले उपर्युक्त कंजूर-ग्रन्थहरूको विश्लेषण सन् १८३४ मा "Asiatic Researches" को २० औं भागमा प्रकाशित गरिएको थियो । उहाँको यस "Analysis of the Kanjur" लाई सन् १८८१ मा एम. लिअन फीर (M. Leon Feer) नामक फ्रेन्च विद्वानले फ्रेन्चभाषामा अनुवाद गरिएको थियो ।

नेपालमा राजा राजेन्द्रविक्रम शाहको पाला (शासनकाल, सन् १८१६-४७)मा ब्रिटिस रेजिडेन्टको रूपमा आउनुभएका बी. एच. हडसन (B.H.Hodgson, 1800-94) ले नेपाली बौद्ध साहित्यहरूको जसरी संरक्षण वा उद्धार गर्नुभएको थियो त्यसरी नै तिब्बती बौद्धसाहित्यको उद्धार अलेक्जाण्डर जोमा दे कोरोसले गरेका थिए ।

१९औं शताब्दीको तेस्रो-चौथो दशकमा हंगेरीका अलेक्जाण्डर जोमा दे कोरोसले जसरी तिब्बतको बारेमा विस्तृत जानकारी लिपिबद्ध गरी यूरोपीय विद्वानहरूलाई आकर्षित गरे त्यसरी नै २० औं शताब्दीको तेस्रो-चौथो दशकमा भारतका महापण्डित एवं तिब्बतीविद् राहुल सांकृत्यायन (सन् १८९३-१९६३) ले चार-चार पटकसम्म दुर्गम तिब्बतको यात्रा सम्पन्न गरी विशाल तिब्बती साहित्य "कंजूर-तंजूर" एवं तिब्बतको धर्म एवं संस्कृतिको बारेमा भारतीय विद्वान् एवं हिन्दी पाठकहरूलाई जानकारी दिइएको पनि बेजोड रहेको छ ।

- सन्दर्भ -

१. मेरी जीवन यात्रा, भाग ४ - राहुल सांकृत्यायन
राजकमल प्रकाशन प्रा. लि.,
दिल्ली -१९६७
- २) महामानव महापण्डित - कमला सांकृत्यायन
राधाकृष्ण प्रकाशन प्रा. लि.
नयाँ दिल्ली - १९९५
- ३) प्राचीन भारतका सभ्यताका इतिहास
(History of Civilization of Ancient India)
- रमेशचन्द्र दत्त
हिन्दी अनुवादक - श्री गोपालदास एवं
कमलाकर तिवारी
इतिहास प्रकाशन संस्थान
मालवीय नगर,इलाहाबाद - १९६६
(वि.सं.)
- ४) The Western Contribution to Buddhism
-William Peiris
Motilal Banarasidas
Jawahar Nagar,
Delhi -1973
"धम्मवाणी"
वर्ष-१२, अंक-१८
(वैशाख, २०७५)

डा. राजेन्द्रलाल मित्र
(सन् १८२२-९१)

३. डा. राजेन्द्रलाल मित्र

१९ औं शताब्दीमा नेपालको प्राचीन भाषा, साहित्य र धर्मको बारेमा देश-विदेशका बुद्धिजीवी (विद्वान्) अन्वेषक र बुद्ध-धर्मप्रेमी व्यक्तिहरूलाई प्रभावित पार्न सफल हुनुभएका केही भारतीय विद्वद् व्यक्तित्वहरूमा बंगालका डा. राजेन्द्रलाल मित्र पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ ।

उहाँको जन्म १६ फरवरी १८२२ का दिन बंगालको एक प्रतिष्ठित कुल मित्रपरिवारमा भएको थियो । माता-पिताको तर्फबाट उहाँले आफ्नो नाम "राजेन्द्रलाल" पाउनुभएको थियो । बाल्यकालमा उहाँले एक साधारण पाठशालाबाट आफ्नो अध्ययन सुरु गर्नुभएको थियो । उहाँले सुरुमा बंगाली र पर्सियन भाषा सिक्नुभएको थियो ।

बाल्यकालमा उहाँले आफ्नो पहिलेको स्कूल छोडी पथरियाघाटस्थित खेमबोसको स्कूलमा भर्ना हुन जानुभएको थियो । त्यसपश्चात् गोविन्दचन्द्र विशाकको हिन्दू फ्री स्कूल (Hindu Free School) मा भर्ना हुनुभएको थियो । उपर्युक्त ती प्रत्येक स्कूलहरूमा अध्ययनरत रहँदा राजेन्द्रलालले हर स्कूलको परीक्षामा उच्च अंक ल्याई सफलता हाँसिल गर्दै जानुभएको थियो ।

त्यसताका बंगालका एक प्रतिष्ठित व्यक्ति हुनुभएका द्वारकानाथ टैगोर (रवीन्द्रनाथ टैगोरका बाजे, सन् १७९४-१९४६) सित राजेन्द्रलाल मित्रका पिता जनमजय मित्र (सन् १७९६-१८६९) को घनिष्ठ मित्रता रहेको थियो । अतः द्वारकानाथ टैगोरले

राजेन्द्रलाल मित्रलाई अन्य प्रतिभाशाली विद्यार्थीहरूका साथ चिकित्साशास्त्र अध्ययनार्थ इङ्ग्लैण्ड पठाउन मित्रलाई सल्लाह दिएका थिए तर जनमजय मित्र कष्टर हिन्दूमनोवृत्तिका हुनाको कारण आफ्नो पुत्रलाई समुद्रपार देशमा पढ्न पठाई जाति बहिष्कृत गराउन चाहेनन् अर्थात् पुत्र राजेन्द्रलाललाई विदेश पठाउन अस्वीकार गरे । यसबाट आफ्ना मित्रहरूका साथ इङ्ग्लैण्डमा गई चिकित्सा शास्त्र अध्ययन गर्ने आकांक्षा विफल हुन गएबाट राजेन्द्रलाल निकै व्याकुल हुनुभयो । पछि इङ्ग्लैण्डको सट्टा भारतकै कलकत्ता शहरमा रही आफ्नो आकांक्षाअनुरूप चिकित्साशास्त्र एवं अंग्रेजी साहित्यको अध्ययनतिर तीव्र गर्दै लानुभो ।

राजेन्द्रलाल मित्रले कलकत्तामा आफ्नो चिकित्साशास्त्रको अध्ययन पूरा गर्न सक्नुभएन । उहाँले विशेष कारणवश सन् १८४१ मा सो विषय छोडन बाध्य होइयो । उहाँले चिकित्सा शास्त्रको सट्टा तुरुन्तै कानून विषय लिई परीक्षा दिनु भयो । उहाँले कानून विषयमा दक्ष (उत्तीर्ण) भए पनि यसलाई आफ्नो व्यवसायिक रूपमा लिनु भएन । उहाँको दिलचस्पी (प्रतिभा), इतिहास, पुरातत्व, पुरालिपिमा थियो । उहाँ शैक्षिक एवं सामाजिक सुधार गर्ने प्रवृत्तिका व्यक्ति हुनाको कारण त्यसतर्फ नै मोडिनुभयो । उहाँले क्रमिक रूपमा देश-विदेशका कयौं भाषाहरू सिक्दै लानुभयो जसमा प्रमुखतः पर्सियन, अंग्रेजी, संस्कृत, फ्रेन्च, जर्मन, ग्रीक, लाटिन आदि थिए । यी भाषाहरूमा दक्ष भएपश्चात् उहाँले कलकत्तास्थित "एशियाटिक सोसाइटी अफ बंगाल" मा आवद्ध हुने मौका पाउनुभयो । सुरुमै उहाँ यस सोसाइटीका पुस्तकालयाध्यक्ष नियुक्त हुनुभएको थियो । सो पदमा उहाँ सन् १८४६ सम्म रहनुभएको थियो ।

सन् १८४७ देखि राजेन्द्रलाल मित्रले एशियाटिक सोसाइटीको जर्नल (पत्रिका)मा निरन्तररूपमा उपर्युक्त इतिहास, पुरातत्व, पुरालिपि आदि विषयमा धराधर अनुसन्धानात्मक लेखहरू प्रस्तुत गर्दै ल्याउनुभयो ।

उहाँ सन् १८४६ को नवम्बर महिनादेखि उक्त सोसाइटीको सहायक सचिव पदमा वहाल भइसक्नुभएको थियो । उहाँ त्यसताका Calcutta School Book Society का दश सदस्यहरूमा पनि सामेल भइसकेका थिए । यसै अन्तर्गत केही अन्य शैक्षिक समितिहरूमा पनि उहाँ आबद्ध भइसक्नुभएको थियो ।

उहाँ सन् १८५० मा कलकत्तामा स्थापित Vernacular Literature Society मा पनि सम्मिलित भए र त्यस सोसाइटीबाट प्रबन्धित कयौं पाठ्यपुस्तकहरू तयार गर्नुमा पनि उहाँको विशेष हात रह्यो ।

यसप्रकार राजेन्द्रलाल मित्रले पाठ्यपुस्तकहरूका साथै कयौं पत्र-पत्रिकाहरूलाई पनि नियमित रूपमा लेखहरू दिँदै आउनुभएको थियो । त्यसताका उहाँका लेखहरू प्रकाशित भएका केही पत्रिकाहरू निम्न हुन् -

- १) तत्वबोधिनी
- २) Hindoo Patriot
- ३) The Englishman
- ४) Indian Daily News
- ५) The Stateman
- ६) The Phoenix
- ७) The Citizen
- ८) The Friend of Indian
- ९) The Indian Field

सन् १८८२ मा डा. राजेन्द्रलाल मित्रले नेपालमा ब्रिटिश रेजिडेन्टको रूपमा रही अनगिन्ती संस्कृत बौद्धग्रन्थहरू सङ्कलन गर्नुभएका बी. एच. हडसन (Brian Houghton Hodgson, 1800-1894) ले Asiatic Society of Bengal लाई प्रदान गरिराखेका ग्रन्थहरूको आधारमा एक यस्तो कृति सम्पादन गरी प्रकाशन गर्नुभयो जुन कृतिको प्रकाशनपश्चात्देखि एशिया एवं यूरोपका कयौं विद्वानहरू नेपालमा ओइरन थाले । सो पुस्तकको नाम हो-"The Sanskrit Buddhist Literature of Nepal."

यस ग्रन्थमा डा. राजेन्द्रलाल मित्रले नेपालमा प्रचलित Newar Buddhism अन्तर्गत रहेका असंख्य ग्रन्थहरूको अध्ययन-मनन गरी यहाँका भाषा, साहित्य र संस्कृतिसम्बन्धी जानकारी हुने खालको ८५ वटा महायानी बुद्ध-धर्म सम्बन्धी रचनाहरूको सम्पादनको क्रममा प्रत्येकको सुरुको अंश, अन्तिम अंश, प्रत्येकको सारांश एवं रचनाकारको उल्लेखका साथै रचनाकाल पनि उल्लेख गरिराखेको हामी पाउँछौं ।

स्मरणीय छ, राजा राजेन्द्रविक्रम शाह (शासनकाल, सन् १८१६-४७)को पालामा ब्रिटिस रेजिडेन्ट भएर आउनुभएका उहाँ हडसनले ओकुबहाल-पाटनका पण्डित शाक्यभिक्षु अमृतानन्द (सन् १७७४-१८३४) को विशेष सहयोगमा ती बौद्धग्रन्थहरू संकलन गर्न सफल हुनुभएको थियो । उहाँले आफूले संकलन गरेका ती अनगिन्ती बौद्धग्रन्थहरू कलकत्तास्थित "Asiatic Society of Bengal" लाई मात्र होइन यूरोपको British Museum, India Office Library London, Asiatic Society of Great Britain, The Institute of France र Societe Asiatique de Paris मा

पनि पुन्याइएको थियो । यसैको फलस्वरूप नेपालको प्राचीनभाषा नेपालभाषा, कयौं नेवारीलिपि, प्रशस्त संस्कृत महायानी बौद्धसाहित्य (नवग्रन्थ)को व्यापक प्रचार-प्रसार भएबाट नेपालको ख्याति विश्वमा फैलिन गएको थियो ।

डा. राजेन्द्रलाल मित्र-कविवर रवीन्द्रनाथ टैगोरका पिता देवेन्द्रनाथ टैगोर (सन् १८१७-१९०५) का समकालीन एवं मित्र पनि हुनुहुन्थ्यो । अतः डा. राजेन्द्रलाल मित्रको प्रभाव कविवर रवीन्द्रनाथ टैगोरमा पर्नु स्वभाविकै थियो । आफ्ना पिता र डा. राजेन्द्रलाल मित्रले त्यसताका बंगालमा हुने विभिन्न शैक्षिक एवं सामाजिक गतिविधिहरूमा एक आपसमा परिपूरक भई विविध गतिविधि संचालन गरेको उहाँलाई राम्ररी जानकारी थियो । पछि आएर "विश्वकवि" हुनुभएका रवीन्द्रनाथ टैगोरले आफ्ना कृतिहरूमा बौद्ध-धर्मको प्रभाव देखाउँदै ल्याएका थिए । यसको मूल स्रोत डा. राजेन्द्रलाल मित्रको "The Sanskrit Buddhist Literature of Nepal" नै थियो ।

सन् १८८५ मा डा. राजेन्द्रलाल मित्र "Asiatic Society of Bengal" का पहिलो भारतीय अध्यक्षको रूपमा नियुक्त हुनुभयो । यसभन्दा अगाडि उहाँ कलकत्तास्थित "British Indian Association" का उपाध्यक्ष पदमा दुई वर्ष (सन् १८७८-८०) रहिसक्नुभएको थियो । पछि पुनः सोही पदमा सन् १८७८-८८ र सन् १८९१-९२ का पनि उपाध्यक्ष नियुक्त हुनुभएको थियो । यस संगठन अर्ध-राजनैतिक संगठन पनि थियो ।

डा. राजेन्द्रलाल मित्रलाई कलकत्ता विश्वविद्यालयले सन् १८६३ देखिनै आजीवन सभासद्को रूपमा नियुक्ति गरिएको थियो ।

उहाँले विश्वविद्यालयको हर विधाको सभामा निरन्तररूपमा सहयोग गरी विश्वविद्यालयको व्यवस्थापन सुधित गर्नमा पनि हरतरहले मद्दत दिई विश्वविद्यालयको प्रगतिमा विशेष योगदान दिँदै आउनुभएको थियो ।

राजेन्द्रलाल मित्रलाई कलकत्ता विश्वविद्यालयले सन् १८७६ को वार्षिकोत्सवमा अन्य दुईजना व्यक्तित्व - मोनियर विलियम्स र श्रद्धेय के. एम. बनर्जी (Monier Williams and Rev. K.M. Banerjee) का साथ "डाक्टरेट" को उपाधि प्रदान गरेको थियो ।

डा. राजेन्द्रलाल मित्रको योगदान शैक्षिक र साहित्यिक क्षेत्रमा मात्र सीमित थिएन उहाँ एक कुशल वक्ता पनि हुनुहुन्थ्यो । त्यसताका भारत स्वतन्त्रताको निमित्त आन्दोलन (सन् १८५७) भइरहेको थियो । सोही प्रसंगमा ६ अप्रिल १८५७ का दिन कलकत्ताको Town Hall मा उहाँको एउटा भाषण राखिएको थियो । उहाँले त्यस भाषणमा ब्रिटिश साम्राज्यवादको विरोधमा चर्को (तीब्र) शब्दमा बोल्नुभएको थियो । उहाँको भाषणबाट असन्तुष्ट भई त्यसताका कलकत्तास्थित यूरोपियनहरू पनि समावेश एक "Photographic Society" ले त्यसका एक सदस्य हुनुभएका राजेन्द्रलाल मित्रलाई सो सोसाइटीबाट केही निराधार दोषहरू लगाई निष्काशित गरिदिएको थियो ।

डा. राजेन्द्रलाल मित्रको प्रतिभा असाधारण हुनाको प्रमाण उहाँलाई यूरोप र अमेरिकाका प्राच्यविद् (Orientalist) हरूले समेत आ-आफ्ना संगठनहरूमा विशेष सम्मानका साथ सदस्यता दिई राखेको बाट स्पष्ट हुन्छ । उहाँलाई सदस्यता प्रदान गरेका केही विदेशी प्राच्य संगठनहरू निम्न थिए -

- १) Royal Society of Great Britain and Ireland
- २) The Asiatic Society of Italy
- ३) The American Oriental Society
- ४) The German Oriental Society
- ५) The Royal Academy of Science(Hungary)
- ६) The Ethnological Society of Berlin
- ७) The Royal Society of Northern Antiquities
(Copenhagon)

यसप्रकार डा. राजेन्द्रलाल मित्रको बौद्धिक क्षमता वा दक्षता विश्वभर फैलिएको थियो । उहाँलाई स्वदेशमा महाराष्ट्रको बम्बईस्थित "The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society" ले पनि सहर्ष सदस्यता प्रदान गरेको थियो त दिल्लीस्थित भारतको केन्द्रिय सरकार (The British Government of India)ले उहाँलाई सन् १८७७ मा 'रायबहादुर', सन् १८७८ मा 'सी. आई. ई' (Companion of the Indian Empire) र सन् १८८८ मा 'राजा' को उपाधि प्रदान गरेको थियो ।

अन्तमा, आफ्नो जीवनभर भारतविद्याका अनेकौं विधाहरूमा पोख्त रहनुभएका डा. राजेन्द्रलाल मित्रले राजनैतिक, सामाजिक, शैक्षिक आदिको उत्थानको लागि दत्तचित भई सबैतिरबाट विशेष सम्मान पाउँदै ६९ वर्षको उमेरमा आफ्नो जीवनकाल २६ जुलाई १८९१ का दिन अन्त गर्नुभएको थियो ।

डा. राजेन्द्रलाल मित्रका
- केही प्रमुख अंग्रेजी कृतिहरू -

1. Catalogue of Curiosities in the Museum of The Asiatic Society- 1849.
2. The Antiquities of Orissa, Vol. 1 - 1875, Vol. 2 - 1880
3. Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in The Library of Asiatic Society of Bengal - 1877
4. An Introduction to Lalit Vistara -1877
5. Buddha- Gaya - The Hermitage of Sakya Muni -1878
6. A Catalogue of Sanskrit manuscripts in the Library of the His Highness the Maharaja of Bikaner - 1880.
7. Indo -Aryans, Vol-I & Vol -II - 1881
8. Lalit Vistara (Text With English Translation-1881-86)
9. The Sanskrit Buddhist Literature of Nepal -1882
10. Astasahasrika -1888
11. Centenary Review of the Asiatic Society of Bengal, Part -1 (History of the Society) -1884

- सन्दर्भ -

- 1) The Sanskrit Buddhist Literature of Nepal
- Rajendra Lal Mitra
Introduction - Dr. Alok Ray
Sanskrit Pustak Bhandar
Calcutta - 6,
-1972
- 2) Brief Encyclopaedia of Buddhism in Nepal
- H.L. Singh
Ratna Pustak Bhandar
Kathmandu, Nepal - 2007
- 3) Musing over Nepal's Glorious Heritage
-Harischandra Lal Singh
Shrish Singh
Jhamsikhel, Lalitpur - 2014

Dhamma.Digital

४. सी. डब्लू. लेडबीटर

१९ औं शताब्दीको उत्तरार्द्धमा श्रीलंकामा बुद्ध-धर्मको व्यापक प्रचार-प्रसारार्थ विशेष टेवा दिएका केही विदेशी व्यक्तिहरूमा हेनरी स्टील अल्कोट (Col. Henry Stell Olcot, 1832-1907) पश्चात् सी. डब्लू. लेडबीटर (Charles Webster Leadbeater) लाई स्मरण गरिन्छ ।

सन् १८४७ मा जन्मेका सी. डब्लू. लेडबीटर "The Theosophical Society" का एक संस्थापक रहेका कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटका एक प्रमुख शिष्य एवं सहयोगी थिए । अतः हेनरी स्टील अल्कोटले कोलम्बोमा "The Buddhist Theosophical Society"को स्थापना १७ जून १८८० का दिन गरेपश्चात् सिंहलीहरूलाई बुद्ध-धर्मको शिक्षा दिन निरन्तर स्कूलहरूको स्थापना गर्दै लागे ।

यसैको निमित्त उहाँले सन् १८८६ मा आफ्ना एक बृटिश सहयोगी मित्रको रूपमा सी. डब्लू. लेडबीटरलाई साथ लिई श्रीलंकामा पुनः आइपुगी बुद्ध-शिक्षाको व्यापक प्रचार-प्रसारमा लागे ।

सी. डब्लू. लेडबीटरले सन् १८८९ मा पालिभाषामै एक यस्तो पुस्तकको रचना गरे जुन पुस्तकलाई उनले तुरन्तै अंग्रेजी भाषामा पनि प्रस्तुत गरे । "The Smaller Buddhist Catechism" नामबाट प्रकाशित उक्त पुस्तक सिंहलीभाषामा पनि तत्कालै अनुवाद गरियो । सरल-सुबोध-प्रश्नोत्तरीको रूपमा दुई भागमा ८६ वटा र ६६ वटा प्रश्नोत्तरमा रचना गरिएको उक्त पुस्तकको नाम हो - "बौद्ध-शिशु-बोध" ।

सी. डब्लू. लेडवीटर
(सन् १८४७-१९३४)

यस पुस्तकको लोकप्रियता त्यसताका यति बढ्न गयो कि सन् १९१४ सम्ममा पहिलो भागको २१ पटक र दोस्रो भागको १८ पटकसम्म संस्करण सम्पन्न भएको थियो । त्यो केवल सिंहली भाषाको प्रकाशनको कुरा थियो ।

श्री. डब्लू. लेडबीटरको यस पुस्तकलाई भारतमा दुईजना व्यक्तिले छुट्टाछुट्टै हिन्दीभाषामा अनुवाद गरी प्रकाशन गरेका थिए जसमा सीताराम बर्मा बी. ए. द्वारा अनुवाद गरिएको पुस्तकलाई नेपालका भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर (वि. सं. १९७८-२०६८)ले नेपालभाषामा अनुवाद गरी वि. सं. २०३७ सालमा हेराकाजी राजकर्णिकार, डिल्लीबजार, काठमाडौंको तर्फबाट प्रकाशन गराइएको थियो ।

यस्तै, सन् १९४८ मा “त्रिपिटकाचार्य” भिक्षु धर्मरक्षित (सन् १९२३-७७) को तर्फबाट हिन्दीभाषामा अनुवाद गरिएको “बौद्ध-शिशु-बोध” को पटक-पटक हुँदै आइरहेको संस्करणको क्रममा चतुर्थ संस्करण सन् १९८१ मा “भारतीय शाक्य परिषद्, फरुखावाद (संकिस्सा)” को तर्फबाट सम्पन्न भएको थियो ।

“त्रिपिटकाचार्य” भिक्षु धर्मरक्षितद्वारा अनुवाद गरिएको “बौद्ध-शिशु-बोध” लाई सन् २००९ मा “सम्यक् प्रकाशन” नई दिल्लीले आफ्नो पहिलो संस्करणको रूपमा Pocket Book को साइजमा प्रकाशन गरिसकिएको छ ।

“बौद्ध-शिशु-बोध” को सुरुको प्रकाशनलाई नै आधार लिई भिक्षु विवेकानन्द हुने प्रज्ञाधन शाक्योपासकले आफ्नो ‘लोक-नीति’ पुस्तकजस्तै यसलाई पनि अनुवाद गरी प्रकाशनार्थ भारत गएका थिए तर प्रेसमा पुग्नुअगावै प्रकाशनार्थ आफूसँग लगिएको त्यसताका

भारतीय रू. ४००- रेलमा एक टगद्वारा लुटिएको कारण उनको प्रकाशन कार्य रोकिन गएको थियो तथापि उनले आफ्नो आकांक्षा छोडेका थिएनन् । त्यसको दुई दशकपछि भएपनि उनले आफ्नै शैलीमा बु. सं. २५०९ मा आफै प्रकाशक भई प्रणिधिपूर्ण महाविहार, बलम्बूमा रहेका बेला "बाल बौद्ध शिक्षा"को रूपमा प्रकाशित गरे ।

यसप्रकार सी. डब्लू. लेडबीटरको उक्त सानो पुस्तकको आधारबाट उनका कृति विशेषतः श्रीलंकामा मात्र होइन भारत र नेपालमा पनि विशेषतः बाल-बालिकाहरूलाई बुद्ध र बुद्ध-धर्मसम्बन्धी सामान्य ज्ञान दिन अति उपयुक्त सावित हुन आएको थियो ।

सी. डब्लू. लेडबीटरले अन्य विशेष कृतिहरूको पनि रचना गरेका थिए जसमा प्रमुखतः Man visible invisible, A Text-Book of Theosophy, The Hidden side of things , The Noble Eight fold path आदि छन् । "The Noble Eight fold Path" अर्थात् "आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग" कृति उनले सन् १९२६ मा रचना गरेका थिए । त्यसताका "The Theosophical Society" मा आवद्ध व्यक्तिहरूमा संस्थापकद्वय कर्नल हेनरी स्टील अल्कोट र एच. पी. ब्लावत्स्कीपश्चात् सी. डब्लू. लेडबीटर र डोन डेविड (पछि अनगारिक धर्मपाल) सबै बुद्ध-धर्मको महान्ताबाट प्रभावित भई यस धर्मको प्रचार-प्रसारार्थ द्रुतगतिमा लागेका थिए ।

सन् १९०७ मा कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटको निधनपश्चात् The Theosophical Society की अध्यक्ष श्रीमती एनी बेसेन्ट (सन् १८४७-१९३३) नियुक्त भइन् जो आयरिस (यूरोपीय) महिला भएतापनि भारतीय संस्कृतिबाट प्रभावित भई सोको निमित्त जीवन समर्पित गरेकी थिइन् ।

श्रीमती एनी वेसेन्ट सन् १९१५ मा कलकत्तामा सम्पन्न कांग्रेसको अधिवेशनका अध्यक्ष बनेकी थिइन् । अतः उनको सम्पर्क कांग्रेसका प्रमुख नेताहरूसित हुनु स्वाभाविकै थियो । कांग्रेसका प्रायः नेताहरू हिन्दूमनोवृत्ति (वर्णभेद, जातिभेदका समर्थक) का हुनाको कारण श्रीमती एनी वेसेन्टमा पनि विस्तारै सोही मनोवृत्ति हुँदै गएको कारण कर्नल हेनरी स्टील अल्कोटको समयमा बौद्धसाहित्यको उद्धार एवं प्रकाशनका साथै विशेषतः दक्षिण भारतमा दलितहरूको उद्धारकार्य भइरहेको पनि ठप्प भई "The Theosophical Society" नै ब्राह्मणीकरण संस्थाको रूपमा परिणत हुँदै गएको थियो ।

तर पनि, यसै संस्थामा आवद्ध सी. डब्लू. लेडबीटरका कृतिहरू बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसारमा निकै उपयोगी सिद्ध हुन गएको थियो ।

सी. डब्लू. लेडबीटरको अन्य एक विशेष योगदान कार्य थियो - २० औं शताब्दीको पहिलो दशकमा दक्षिण भारतको समुद्रतटमा कयौं बालकहरूको बीचमा एक होनहार (तीक्ष्ण) बालक पत्तालगाई उसलाई अध्ययन-मननको विशेष प्रबन्ध गर्न श्रीमती एनी वेसेन्टलाई सुम्पिनु । सोही बालक पछि विश्वप्रसिद्ध एक अद्वितीय द्रष्टा जिद्दु कृष्णमूर्ति (सन् १८९५-१९८६) को रूपमा प्रख्यात भए ।

यसप्रकार पश्चिमका एक शिक्षाविद्, ब्रह्मविद् (Theosophist) भएर पनि पूर्वेलीहरूको पनि एक सम्मानित व्यक्तित्व हुनुभएका चार्ल्स वेवस्टर लेडबीटरले आफ्नो ८७ वर्षको उद्देश्यपूर्ण दीर्घजीवनकाल सन् १९३४ मा अन्त गर्नुभयो ।

- सन्दर्भ -

१) बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू, प्रथम भाग

- रत्नसुन्दर शाक्य,

भिक्षु महानाम महास्थविर,

आनन्दकुटी विहार, स्वयम्भू

काठमाडौं-२०४९

२) बौद्ध-शिशु-बोध

- भिक्षु धर्मरक्षित

सम्यक् प्रकाशन,

नई दिल्ली, बु. सं. - २५५३

३) भारत संदर्श

- खण्ड-२२, संख्या-३

(जून-जुलाई, २००८)

“बैशाख महोत्सव”

- २५६९ -

रत्नाकर महाविहार

हःख बहाल, ललितपुर

प्रो. बुनिओ नान्जिओ
(सन् १८४९-१९२७)

५. प्रो. बुनिओ नान्जिओ

१९ औं शताब्दीमा, एशिया एवं यूरोपमा विशेष ख्याति पाउनुभएका केही एशियाली बौद्धविद्वान्हरूमा जापानका प्रो. बुनिओ नान्जिओ (Prof. Bunyio Nanjio) पनि एक प्रमुख हुनु हुन्छ ।

उहाँको जन्म १ जुलाई १८४९ का दिन जापानको शिकोकू टापूस्थित ओगाकि (Ogaki) शहरमा "शिन्यू" (सुखावती) नामक एक बौद्धसम्प्रदायका धर्माधिकारीको तेस्रो पुत्रको रूपमा भएको थियो । उहाँका पिता हिगाशी होङ्गान्जी (Higashi Honganji) नामक विहारका धर्माधिकारी हुनुहुन्थ्यो ।

बाल्यकालमा 'काकु-मारु' नामबाट परिचित हुनुभएका उहाँले आफ्नो प्रारम्भिक शिक्षाको अध्ययनपश्चात् पुनः 'सोकाकु' नामबाट आफ्नो विद्यार्थी-जीवन सुरु गर्नुभएको थियो । यसैमा पुनः उहाँले सन् १८७२ देखि पारिवारिक नामको रूपमा 'बुनिओ नान्जिओ' हुन आएको थियो । उहाँले १६ वर्षको उमेरदेखि नै बौद्धसाहित्य अध्ययन गर्ने तीव्र आकांक्षा लिदै आउनुभएको थियो । यसको निमित्त उहाँले क्योटो शहरमा प्रस्थान गरी त्यहाँस्थित क्यौ योग्य (Expert) बौद्धविद्वान्हरूबाट बौद्धसाहित्य एवं अन्य दर्शनसम्बन्धी शिक्षा हासिल गर्दै आउनुभएको थियो । उहाँको सोच थियो -

"Youth is the best time for the study of Religion"
अर्थात् -

“धर्मको अध्ययन गर्ने मूल अवसर नै युवावस्थामा हो ।”

त्यसताका जापानमा सरकारी नियमानुसार प्रत्येक युवाले सैनिक तालिम पनि एकपटक लिनुपर्ने अनिवार्यता थियो । अतः बुनिओ नान्जिओले पनि दुई वर्षको निमित्त सैनिक तालिम लिन भर्ना हुनुभयो । यसप्रकार सैनिक तालिम लिन पाएबाट उहाँ आफ्नो शरीर सुगठित (मजबूत) गर्न पाएको मा अति प्रसन्न हुनुहुन्थ्यो । उहाँले यसै सैनिक तालिम लिन पाएको कारण आफ्नो जीवन फलिभूत गर्नमा टेवा विशेष मिलेको महशूस गर्नुभएको थियो । यसै सन्दर्भमा पनि उहाँको एउटा सोच थियो -

“Every person specially the young priest of layman should take up physical drill and be prepared to die for his country and religion.”

अर्थात् -

“प्रत्येक युवा व्यक्ति विशेषतः धर्माधिकारी एवं धर्मप्रेमी श्रद्धालुले शारीरिक तन्दुरुस्त भई आफ्नो देश र धर्मको निमित्त जीवन समर्पण गर्न सक्नुपर्छ ।”

युवक बुनिओ नान्जिओले क्योटोस्थित शिन्शू सम्प्रदायको प्रधान केन्द्रको रूपमा रहेको कुरा “ताकाकुरा गाकुरियो” (Takakura Gakuriyo) मा पूरा दुईवर्ष बौद्धसाहित्यको अध्ययनमा बिताउनुभएको थियो । यसैमा पुनः ओगाकी शहरका एक प्रमुख विद्वद् व्यक्तित्व श्रद्धेय डोकवान इनाबा (Rev. Dokwan Inaba) सित पुनः दुईवर्ष धर्मको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने तरिका सिक्न पाएबाट उहाँ धार्मिक शास्त्रार्थ गर्नमा पनि सक्षम हुँदै आए ।

यसप्रकार बुनिओ नान्जिओले आफ्नो शैक्षिक एवं बौद्धिक

योग्यता विभिन्नतवरले बढाउँदै लगेको फलस्वरूप उहाँलाई क्योटोस्थित होङ्गान्जी प्रधानकेन्द्रमा सन् १८७२ देखि प्रमुख क्लर्कको रूपमा नियुक्त गरिएको थियो । त्यस पदमा उहाँ पूरा ४ वर्ष रहनुभयो । त्यस अवधि (सन् १८७२-७६) भित्रमा उहाँले गर्नुभएका विभिन्न धार्मिक गतिविधि निस्वार्थ, निष्कपटरूपमा गर्नु भएबाट उहाँको लोकप्रियता अधिकाधिक (उत्तरोत्तर) रूपमा वृद्धि हुँदै गयो ।

यस्तै अन्य एक अवसर, हिगाशी होङ्गान्जीको एक प्रमुख कार्यक्रम जुन टोकियोमा सम्पन्न भएको थियो मा उहाँ र उहाँका अनुचरहरू पद-यात्रा गरी सहभागी हुन पुगेका थिए । यस्तै अन्य एकपटक नागोया (Nagoya)-जुन होङ्गान्जी सम्प्रदायको एक प्रधान केन्द्र थियो मा सम्पन्न एक धार्मिक गतिविधिमा पनि सरिक भई त्यहाँ उपस्थित हुनुभएका देश-विदेशका प्राच्यविद्हरूको व्याख्यान सुन्न पाएबाट उहाँमा पनि प्राच्यविद्या सिक्दै जाने प्रण लिने अवसर प्राप्त भयो । त्यसैको फलस्वरूप उहाँका साथै उहाँको एक सहकर्मी मित्र केन्जु कासावारा (Kenju Kasawara) लाई इङ्गलैण्डमा संस्कृतसाहित्य अध्ययनार्थ पठाउने प्रबन्धसमेत पूर्वी होङ्गान्जीका धर्माधिकारीले जिम्मा लिनुभएको थियो ।

यसताका नान्जिओ २८ वर्षका थिए त कासावारा २५ वर्षका थिए । उहाँहरूले १४ जून १८७६ का दिन याकोहोमाको खाडीबाट एक फ्रेन्च जहाजद्वारा इङ्गलैण्डको निमित्त प्रस्थान गर्नुभएको थियो । उहाँहरू दुवै जनाको यो पहिलो सामुद्रिक यात्रा थियो । अतः उहाँहरू प्रफुल्लित हुनुहुन्थ्यो तर उहाँहरूको एक प्रमुख समस्या थियो - भाषाको अज्ञानता अर्थात् उहाँहरू

दुवै जना कुनैपनि यूरोपीय भाषाका ज्ञाता थिएनन् । कासावारा अलि-अलि फ्रेन्च जान्दथे तर फर्काउन सक्ने स्थितिका थिएनन् । सौभाग्यले उहाँहरूको सम्पर्क जहाजमै मिस्टर सैतोकु ओकोशी (Mr. Seitoku Okoshi) नामका एक जापानी व्यक्तिको साथ पाए जो लण्डनस्थित जापानी दूतावासमा कार्यरत व्यक्ति थिए । उहाँ टोकियोस्थित "Foreign Language School" को फ्रेन्च विभागबाट ग्रेजुयत गरिसकेका व्यक्ति थिए । उहाँले आफ्नै देशका दुईजना सहयात्री बौद्धविद्वान्लाई आवश्यकीय सम्पूर्ण सहयोग मिलाइदिए ।

उहाँहरू १ अगस्ट १८७६ का दिन मार्सेलिज (Marseilles) मा पुगेका थिए । उहाँहरू १० दिन पेरिसमा रही लण्डन तर्फ प्रस्थान गरेका थिए । त्यसबेला बुनिओ नान्जिओले विशेषतः कविता लेखन र विभिन्न मानचित्रहरू तयार गर्नमा समय बिताउनुभयो ।

११ अगस्ट १८७६ का दिन लण्डन पुगेका उहाँहरू सुरुमा केन्सिङ्गटन (Kensington) नजिकको एक होटलमा रहनुभएको थियो । उहाँहरू दुवैजनालाई अंग्रेजीभाषा नजान्नाको कारण केही हण्डरहरू पनि भोग्नुपरेको थियो तर केही हप्तापछि नै यहाँ पनि उहाँहरूलाई मदत गर्न त्यहाँका मेजरका एक प्रतिनिधिको रूपमा मिस्टर मागोइचिरो योकोयामा (Mr. Magoichiro Yokoyama) उहाँहरूको सामू उपस्थित भए । यस्तै उहाँहरूलाई लण्डन विश्वविद्यालयकै लाटिन भाषाका एक प्रोफेसरले पनि विशेष मदत गरेका थिए ।

सन् १८८० सम्ममा जापानबाट इङ्ग्लैण्डमा अध्ययन गर्न आएका विद्यार्थीहरूको संख्या २० जनाभन्दा बढी भइसकेको थियो ।

तिनीहरूमा सबभन्दा ज्येष्ठ 'बुनिओ नान्जिओ' नै हुनुहुन्थ्यो । उहाँहरूले एक आपसमा सहयोगार्थ एक कमिटी पनि गठन गरिएको थियो जसको प्रमुखको रूपमा "बुनिओ नान्जिओ" लाई नै नियुक्त गरिएको थियो । त्यसमा उहाँलाई ज्येष्ठताको रूपमा मात्र हेरिएको थिएन उहाँको व्यक्तित्व (प्रतिष्ठा)को पनि कदर गरेर अध्यक्षतामा राखिएको थियो । त्यसताका उक्त कमिटीमा रहेका अधिकांश विद्यार्थीहरू पछि आएर जापानका कोही केविनेटका सदस्य, कोही प्रिवी काउन्सिलर, कोही कानूनविद् भई बुनिओ नान्जिओले जस्तै नै ख्याति कमाउन सफल भएका थिए ।

सन् १८७९ मा जापानका एक मन्त्री मिस्टर के उयनो (Mr. K. Uyeno)ले लण्डनको अक्सफोर्डमा प्रो. फ्रेडरिक मैक्समूलर (Prof. Friedrich Maxmuller, 1823-1900) समक्ष जापानी विद्यार्थीहरूलाई संस्कृतसाहित्य अध्ययन गर्ने प्रबन्ध मिलाइयो । त्यसैको फलस्वरूप सन् १८८० को जनवरीदेखि नै पहिलो विद्यार्थीको रूपमा बुनिओ नान्जिओ र केन्जु कासावाराले अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयमा त्यहाँका संस्कृत प्रो. फ्रेडरिक मैक्समूलरसमक्ष रही संस्कृतसाहित्य अध्ययन गर्दै जाने अवसर पाउनुभएको थियो । त्यसको वर्षदिनपछि सन् १८८१ को सेप्टेम्बर महिनामा जर्मनको बर्लिनमा सम्पन्न भएको "Meeting of the Congress of International Orientalists" मा मैक्समूलर आफ्ना दुवै शिष्यहरूलाई पनि साथ लिई भाग लिन जानुभएको थियो । यसबाट दुवै शिष्य बुनिओ नान्जिओ र केन्जु कासावारा अत्यधिक प्रभावित भएर उहाँहरूले आ-आफूले पनि प्राच्यविद्यामा प्रगति गर्दै जाने तीव्र आकांक्षा लिई फर्कनुभएको थियो ।

उहाँहरू बर्लिनबाट लण्डन फर्काइको क्रममा पेरिसमा महिनादिन रहनुभएको थियो । पेरिसको सो बसाईमा उहाँहरूले त्यहाँ "महा-व्युत्पत्ति" र आचार्य अश्वघोष (ईशाको प्रथम शताब्दी) को "बुद्ध-चरित्र" ग्रन्थको विस्तृत अध्ययन-मननका साथ सम्पादनमा पनि लाग्नुभएको थियो । त्यसताका उहाँहरू दुवैले अत्यधिक परिश्रम गर्नुभएको थियो जसबाट केन्जु कासावारा त बिरामी नै हुनुभयो । तर पनि कासावाराले आफ्नो अनुसन्धान कार्य छोड्नु भएन । उहाँले अक्सफोर्डमा रही यशोमित्रद्वारा रचित "अभिधर्मकोश व्याख्या"को सम्पादन पनि पूरा गरेर नै छोड्नुभयो ।

यसबाट उहाँको बिमारी दोहरियो र उहाँमा क्षयरोगको लक्षणसमेत देखापऱ्यो जुन अन्तिम स्थितिमा पुगिसकेको जानकारी डाक्टरहरूले दिए । डाक्टरहरूको सल्लाह बावजूद पनि केन्जु कासावाराले आफूले गरिराखेका प्राचीन ग्रन्थहरूको अनुसन्धानको कार्य जसमा आचार्य नागार्जुन (ईशाको प्रथम-द्वितीय शताब्दी) का ग्रन्थहरू पनि समावेश थिए को सम्पादन गरी प्रकाशन योग्य बनाउनुको साथै उहाँले जापानबाट गद्य-पद्यमा लेखिएका ४४ वटा संस्कृत बौद्ध-ग्रन्थहरू पनि भिकाई इङ्ग्लैण्डमा छपाउन लगाउनुभयो ।

सन् १८८४ को सेप्टेम्बर महिनामा आएर केन्जु कासावाराले अनिच्छापूर्वक नै अक्सफोर्ड (इङ्ग्लैण्ड) छोडी जापान फर्कन बाध्य भए । अफशोच ! उहाँ जापान फर्कनुभएको १० महिनापछि नै सन् १८८५ को जुलाई महिनामा ३४ वर्षको उमेरमा यस संसारबाट बिदा भए । यसबाट बुनिओ नान्जिओ अति नै दुःखित हुनुभयो । कासावाराको निधनले उहाँलाई आफ्नो देब्रेहात नै गुमेको महशूस भयो ।

केन्जु कासावाराको निधनको खबरबाट फ्रेडरिक मैक्समूलरले पनि एक लामो संस्मरणात्मक लेख Times पत्रिकामा छपाइएको थियो जसमा उहाँले कासावाराको योग्यता, सेवा र विद्वत्ताको स्तुतिगान गरिएको थियो । उहाँले कासावारा दर्शनका एक तीक्ष्ण विद्यार्थीमात्र होइन दार्शनिक क्षमतामा इमानुयल कान्ट र आर्थर शोपनहारको बराबरीमा रहेको तथ्य पनि उजागर गरिएको थियो एवं इतिहास र साहित्यमा पनि त्यति नै दिलचस्पी भएका व्यक्तिको रूपमा पनि उल्लेख गर्नुभएको थियो ।

केन्जु कासावाराको निधनपश्चात् बुनिओ नान्जिओ एकलैले संस्कृतसाहित्यसम्बन्धी अनुसन्धानात्मक गतिविधिहरू बढाउँदै लग्नुभयो । यद्यपि नान्जिओ एकलैले ३ वर्षसम्म घोर परिश्रम गरी एक यस्तो अमर-संग्रह कृति प्रकाशमा ल्याइयो जुन चीन र जापानमा रहेका सम्पूर्ण संस्कृत बौद्धग्रन्थहरूको सूची-पत्र थियो । यस सूची-पत्र ग्रन्थ सन् १८८३ को अप्रिल महिनामा लण्डनको Clarendon Press बाट छापिएको थियो । सो सूची-पत्र ग्रन्थको नाम हो -

“Catalogue of the Chinese Translation of the Buddhist Tripitaka” (The Sacred Canon of Buddhism in China and Japan) ।

यस सूची-पत्र ग्रन्थको प्रकाशनपश्चात् बुनिओ नान्जिओको ख्याति प्राच्यविद्हरूको जगत्मा व्यापक प्रचार-प्रसार भयो । यसैको स्मरणस्वरूप अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयले उहाँलाई “Master of Arts” को उपाधि प्रदान गरेको थियो ।

बुनिओ नान्जिओले चीन र जापानमा रहेका प्रायः सम्पूर्ण

संस्कृत बौद्धग्रन्थहरूको सूची-पत्र कृति तयार गर्नुभएको लगत्तै नेपालको महायानीजगत्मा प्रसिद्ध रहेको नवग्रन्थका विभिन्न कृतिहरूको पनि सम्पादन एवं प्रकाशन गर्दै लग्नुभयो जसमा प्रमुखतः "सद्धर्मपुण्डरीक", "लङ्कावतार" र "सुवर्णप्रभास" प्रमुख हुन् । "सद्धर्मपुण्डरिकसूत्र"-उहाँले हल्याण्डका बौद्धविद्वान् प्रो. हेन्द्रिक कर्न (Prof. Hendrik Kern, 1833-1917) सित सम्मिलित भई सम्पादन गर्नुभएको थियो त यसको प्रकाशन प्रो. मैक्समूलरको "पूर्वीय पवित्र ग्रन्थमाला" (The Sacred Books of The East) को तर्फबाट २१ औं ग्रन्थमालाको रूपमा भएको थियो ।

सन् १८८३ मा बुनिओ नान्जिओले "सुखावती व्यूह" नामक एक सानो पुस्तक पनि सम्पादन गर्नुभएको थियो जुन गद्यमा लेखिएको थियो र यसमा पनि "एवं मया श्रूयते" बाट नै सुरु गरिराखेको थियो । यस कृतिमा भगवान् बुद्ध र उहाँका शिष्यहरूको संवाद रहेको थियो ।

उहाँले नेवारी लिपिबाट सम्पादन गरिएको "लङ्कावतार सूत्र" ग्रन्थ सन् १९२३ मा क्योटोस्थित Otami University Press बाट प्रकाशित गरिएको थियो ।

बुनिओ नान्जिओले इङ्ग्लैण्डमा (विशेषतः अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयको संस्कृत विभागमा) पूरा ८ वर्ष अध्ययन-अनुसन्धान कार्यमा बिताई सन् १८८४ मा स्वदेश (जापान) फर्कनुभएको थियो । जापानमा उहाँले विभिन्न विश्वविद्यालयहरूमा अध्यापन कार्य गर्नुको साथै निरन्तररूपमा विभिन्न सभा-सम्मेलन र गोष्ठीहरूको आयोजना पनि गरी विशेषतः संस्कृत बौद्धसाहित्यसम्बन्धी अनेकौं कार्यपत्रहरू प्रस्तुत गरी आफ्नो समस्त जीवन संस्कृत बौद्धसाहित्यकै निमित्त

बिताउनुभएको थियो । उहाँले आफ्नो उद्देश्यपूर्ण जीवन ७८ वर्षको उमेरमा ९ नवम्बर १९२७ का दिन अन्त गर्नुभएको थियो ।

- सन्दर्भ -

1. Bunyio Nanjio-Asia's Greatest Buddhist Scholar
- Dharma Aditya Dharmacharya
"Buddhist India "
Vol-II, No-3
(Sep. 1928)
2. चीन जापानमे संस्कृत ग्रन्थ - श्री काशीप्रसाद जायसवाल
भाग -१६ अंक-६
(पौष, १९९२-डिसम्बर, १९३५)
- 3- The Light of the World - Harishchandra Lal Singh
First Edition - 2012

Dhamma.Digital

६. हेनरी क्लार्क वारेन

ऐतिहासिक शाक्यमुनि बुद्धको शान्ति-सन्देश एशिया महादेशमा सदियौंदेखि प्रचार-प्रसार भएता पनि पश्चिमी मुलुक-यूरोप र अमेरिकामा विशेषतः १९ औं शताब्दीको सुरुदेखि मात्र विभिन्न विद्वान्हरूको प्रयासबाट सुरुवात भएको देखिन्छ । ती विभिन्न बौद्धविद्वान्हरूमा एक प्रमुख हुनुहुन्छ - हेनरी क्लार्क वारेन (Henry Clarke Warren) ।

उनको जन्म १८ नवम्बर १८५४ का दिन पिता सेम्युल डेनिस वारेन (Samuel Dennis Warren) र माता सुसान कर्नेलिया क्लार्क) Susan Carnelia Clarck को पुत्रको रूपमा अमेरिकाको बोस्टन-मासाच्युट (Massachusetts, Boston-U.S.A.) मा भएको थियो ।

अफशोच ! हेनरी क्लार्क वारेनको बाल्यावस्थामै एक साइकल दुर्घटनामा परी यति नराम्रो सँग शरीरमा चोट पऱ्यो कि उनको मेरूदण्डमै आघात (Spinal Ailment) हुन पुगेको कारण उनी आजन्मको निमित्त शारीरिक अस्वस्थतामा रहन बाध्य भए । त्यस्तो स्थितिमा पनि उनले आफ्नो अध्ययन जारी गरी सन् १८७९ मा स्नातक उत्तीर्ण गरे । उनले त्यसपश्चात् हार्वर्ड विश्वविद्यालय (Harvard University) बाट संस्कृत र पाली भाषाको अध्ययन गरी त्यसमा विशेष दक्षता प्राप्त गरेका थिए ।

हेनरी क्लार्क वारेनलाई हार्वर्ड कलेजका उनका एक गुरूवर प्रो. जार्ज हर्बत पाल्मर (Prof. George Herbert Palmer) ले दर्शनशास्त्रको अध्ययनमा विशेष दिलचस्पी लगाउन दिएको

हेनरी क्लार्क वारेन
(सन् १८५४-९९)

थियो । सोही प्रसंगमा उनले प्लेटो र कान्टको दर्शनमा विशेष रूची राख्दै गएको फलस्वरूप उनी बौद्ध-दर्शनतर्फ आकर्षित हुँदै गए । उनले हार्वर्ड कलेजबाट स्नातक भएको लगत्तै बाल्टिमोर (Baltimore) मा नयाँ स्थापित "जोन्स हफ्किन्स विश्वविद्यालय" (Johns Hopkins University) मा पुनः संस्कृत साहित्य अध्ययन गर्नेतर्फ लागेका थिए । त्यही विश्वविद्यालयमा उनको सम्पर्क सुरुमा गुरूवरको रूपमा र पछि आत्मीय मित्रको रूपमा रहेका प्रो. चार्ल्स रकवेल लैनमैन (Prof. Charles Rockwell Lanman, 1850-1942) सित भयो । स्मरणीय छ, पछि उनीहरू दुवैजना ले मिली Harvard Oriental Series नामक ग्रन्थमालाको सुरुवात गरेका थिए ।

सन् १८८२ मा हेनरी क्लार्क वारेन - अमेरिकन प्राच्य सभा (American Oriental Society) का सदस्य नियुक्त भएकी थियो । यसको दुई वर्षपछि सन् १८८४ को मई महिनामा उनी केही हप्ताको निमित्त लन्दनको भ्रमणमा गएका थिए । त्यहाँ उनले आफ्नो भाइ इडवार्डलाई अक्सफोर्डमा भेटनुका साथै "Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland" को सदस्यता पनि प्राप्त गर्ने अवसर पाएका थिए । त्यसताका इङ्ग्लैण्डका सुप्रसिद्ध पालिसाहित्यका प्रकाण्ड विद्वान् प्रो. रीस डायविड्स (Prof. Rhys Davids, 1843-1922) सित विशेष भेटघाट गरी उनीद्वारा स्थापित Pali Text Society को पनि एक प्रमुख सदस्य भई त्यस सोसाइटीको एक विशेष दातासमेत बनी ६ वर्षसम्म लगातार पालि-ग्रन्थहरूको प्रकाशनको निमित्त आर्थिक सहयोग दिँदै आएका थिए ।

सन् १८९१ मा हेनरी क्लार्क वारेन र चार्ल्स रकवेल लैनमैनले माथि उल्लेख गरेजस्तै Harvard Oriental Series (हार्वर्ड प्राच्य ग्रन्थमाला)को स्थापना गरेपश्चात् धराधर प्राच्य ग्रन्थहरू प्रकाशन गर्दै ल्याए । त्यस हार्वर्ड प्राच्य ग्रन्थमालाको पहिलो प्रकाशन हो - ईश्वीको चारौं शताब्दीका सुप्रसिद्ध संस्कृत कवि आर्यसूरको "जातकमाला" ग्रन्थ । त्यस ग्रन्थ हलैण्डको Leyden University का प्रो. हेन्ड्रिक कर्न (Prof. Hendrik Kern, 1833-1917) ले नेवारी लिपिबाट सम्पादन गरी Harvard Oriental Series लाई प्रस्तुत गरिदिएबाट सो ग्रन्थ सन् १८९१ मा पहिलो ग्रन्थमालाको रूपमा प्रकाशित हुन आएको थियो । त्यसको अंग्रेजी अनुवाद हेन्ड्रिक कर्नकै एक प्रमुख शिष्य प्रो. जे. एस. स्पेयर (Prof. J.S. Speyer) ले गरेका थिए । सो अंग्रेजी अनूदित आर्यसूरको जातकमालाग्रन्थ अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयको "बौद्ध पवित्र ग्रन्थमाला" (The Sacred Books of The Buddhists) को पहिलो ग्रन्थको रूपमा सन् १८९५ मा प्रकाशित भएको थियो ।

हार्वर्ड प्राच्य ग्रन्थमालाको तेस्रो पुस्तक हो - हेनरी क्लार्क वारेन कै "Buddhism in Translations" । सन् १८९६ मा प्रकाशित यस विशाल ग्रन्थ - मूल पालि ग्रन्थहरूको आधारमा बुद्धको जीवनी लगायत उहाँको उपदेश एवं मार्गदर्शनलाई ५ अध्यायको रूपमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरेका थिए । अंग्रेजीभाषामा लेखिएका त्यस ग्रन्थका पाँच अध्यायहरू निम्न हुन् -

- १) The Buddha (बुद्धको जीवनी)
- २) Sentient Existence (जीवन-जगत्को बारे ज्ञान)
- ३) Karma and Rebirth (कर्म र पुनर्जन्म)

४) Meditation and Nirvana (ध्यान र निर्वाण)

५) The Order (भिक्षु संघ एवं उपासकोपासिकाहरूको प्रसंग)

हेनरी क्लार्क वारेनले ठूलो साइजमा ५४० पृष्ठको रूपमा लेखिएको त्यस ग्रन्थसरह नै भारतमा पछि आएर त्रिपिटकाचार्य, महापण्डित राहुल साँकृत्यायन (सन् १८९३-१९६३) ले सोही अनुरूप पालि मूल ग्रन्थहरूको आधारमा "बुद्धचर्या" ग्रन्थ प्रस्तुत गरेका थिए । हिन्दीभाषामा लिखित त्यस "बुद्धचर्या" ग्रन्थ पनि ५४० पृष्ठ नै रहेको पनि स्मरणीय छ ।

सन् १८८८ मा हेनरी क्लार्क वारेनले आफ्ना पिताको निधनपश्चात् सन् १८९१ को सेप्टेम्बर महिनादेखि हार्वर्ड कलेज पछाडि Quincy street मा एक घर बनाई त्यही रहँदै आएको थिए ।

सन् १८९३ मा सियाम (थाइलैण्ड)का राजा चुलालङ्गर्नले आफ्नो राज्यरोहणको रजत-वर्षको उपलक्ष्यमा बौद्ध-ग्रन्थ पालि त्रिपिटक - ३९ खण्डको रूपमा प्रकाशन गरिएको एक-एक सेट यूरोप एवं अमेरिकाका विभिन्न पुस्तकालयहरूमा पनि पुन्याइएको थियो जसमध्ये एक सेट हार्वर्ड विश्वविद्यालयको Harvard Library मा पनि पुन्याइनु स्वाभाविकै थियो । यसबाट प्रभावित भई हेनरी क्लार्क वारेनले त्यसको कृतज्ञतास्वरूप सियामका राजा चुलालङ्गर्नलाई Harvard Oriental Series बाट प्रकाशित ग्रन्थहरू पनि एक सेट उपहारस्वरूप पठाइएको थियो । यसैमा पुनः राजा चुलालङ्गर्नले विशेष प्रसन्न भई हेनरी क्लार्क वारेनलाई पुनः एक सेट त्रिपिटक ग्रन्थ पठाइएको थियो । त्यस राजकीय उपहारलाई

हेनरी क्लार्क वारेनले बडो प्रसन्नताका साथ स्वीकार गर्दै यसको सदुपयोग पनि गर्दै गएका थिए ।

हेनरी क्लार्क वारेनको अन्य एक विशेष योगदान कार्य थियो-पाँचौ शताब्दीका सुप्रसिद्ध आचार्य भिक्षु बुद्धघोषको "विशुद्धिमार्ग" ग्रन्थको सम्पादन । उनले सम्पादन गरेर छोडेर गएको उक्त कृति विशेषकारणवश उनको निधनको आधा शताब्दीपछि मात्र सन् १९५० मा "हार्वर्ड प्राच्य ग्रन्थमाला" को ३९ र ४० औं ग्रन्थको रूपमा प्रकाशनमा आएको थियो । त्यस ग्रन्थ प्रकाशनको निमित्त (पुनः संशोधनहेतु) भारतका पालि-साहित्यका प्रकाण्ड विद्वान् आचार्य धर्मानन्द कौशाम्बी (सन् १८७६-१९४७) ४ पटकसम्म अमेरिका पुगेका थिए ।

हेनरी क्लार्क वारेनको विशेष कृतिको रूपमा रहेको 'Buddhism in Translation' ग्रन्थ प्रकाशन भएपश्चात् लगत्तै उनको योग्यताको कदर एशिया एवं यूरोपका कयौ प्रतिष्ठित विद्वान्हरूले गर्दै ल्याए । यसमा प्रमुख छन् - श्रीलङ्काको "अमरपुर बौद्ध निकाय" का एक प्रमुख भिक्षु वास्काडुवे श्री सुभूति (सन् १८३५-१९१७) । उनका साथै यूरोपका बौद्धविद्वान्हरूमा ब्रिटेनका आर. सी. चिल्डर्स, प्रो. रीस डायविडस, विगो फोसबल, हर्मन ओल्देनवर्ग आदि प्रमुख थिए ।

हेनरी क्लार्क वारेनले आफ्नो जीवनको अन्त सिर्फ ४५ वर्षको उमेरमा ३ जनवरी १८९९ का दिन गरे । उनीले आफ्नै घरको एक सानो कोठामा मेचमै आराम लिइरहेको स्थितिमा आफ्नो कष्टमय व्याधि जीवन अन्त गरेका थिए ।

- सन्दर्भ -

- १) विश्वय् बुद्ध-धर्म - भिक्षु सुदर्शन
चन्द्रवीरसिंह कंसाकार
पुतली सडक, काठमाण्डौ बु.सं.-२५१८
- २) बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू-छैठौ भाग
-रत्नसुन्दर शाक्य
उपसंघनायक भिक्षु ज्ञानपूर्णिग महास्थविर
विश्वशान्ति विहार, मिनभवन - बु.सं. २५६०
- ३) The western contribution to Buddhism
- William Peiris
Motilal Banarasidas
Jawahar Nagar, Delhi - 1973
- ४) The life of the Buddha
- Henry Clarke Warren
Cambridge, Massachusetts
Harvard University Press-1922

७. पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्य

नेपालमा बुद्ध-धर्मको व्यापक प्रचार-प्रसार गर्नमा अग्रणी भूमिका निभाउनुभएका १९ औं र २० औं शताब्दीका केही विशिष्ट बौद्धविद्वान्हरूमा पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्य पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ ।

उहाँको जन्म वि. सं. १९१५ (ने.सं. १७८) सालको मंसिर महिनामा कान्तिपुर ओम्बहालस्थित नःबहीमा पिता मुक्तानन्द वज्राचार्य र माता थकुमती वज्राचार्यको पुत्रको रूपमा भएको थियो ।

उहाँले साधारण शिक्षा एवं पूजापाठ गर्नसकेपश्चात् नै आफ्नो वज्रयानी परम्परानुसार जजमान (पुरोहित) कार्यमा लाग्नुभएको थियो । माता-पिताले उहाँलाई १५ वर्षको उमेरमै विवाह गरिदिए जसबाट २० वर्षको उमेरमा उहाँ दुई सन्तानका बाबु हुनुभयो ।

अफशोच ! यसअवधिभित्र मै उहाँका माता-पिता दुबैको परलोक हुन गएको कारण घर-व्यवहार (गृहस्थी) चलाउन उहाँले बाध्य भई व्यापार कार्यमा पनि लाग्नुभएको थियो । व्यापारकार्यमा उहाँले प्रगति गर्दै लग्नुभयो जसबाट उहाँको ध्यान विद्याध्ययन तर्फ नभई सिर्फ आम्दानीअनुसार मोजमस्तीमा मात्र लागेको कारण उहाँको एक आफन्तले केही कटुशब्द प्रयोग गरे जसबाट उहाँमा आफ्नो वज्राचार्यभावको गौरवको स्मरण हुन पुगेको थियो ।

यसप्रकार आफ्नो एक आफन्त दाजु आशामदुको प्रेरणाबाट उहाँले पुनः विद्याध्ययनतर्फ लाग्नुभयो । सर्वप्रथम उहाँले वीर पुस्तकालय-घण्टाघरका पुस्तकालयाध्यक्ष आफ्ना परिचित पण्डित कुलमान वज्राचार्यकहाँ गई सारस्वत व्याकरणको अध्ययन सुरु

पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्य
(सन् १८५८-१९३५)

गर्नुभयो । त्यसपश्चात् पाटनका एक ब्राम्हण पण्डितसित काव्य, अलंकार र कोषको बारेमा पनि ज्ञान हासिल गर्दै लानुभो । त्यसको केही वर्षपश्चात् नै उहाँ कान्तिपुरका एक प्रसिद्ध पण्डित कहलाइनु भयो ।

उहाँले वि. सं. १९५८ (ने.सं. १०२१) सालमा चतुर्मासको बेला कान्तिपुरको प्रसिद्ध केलटोलस्थित जनबहाल (सेतो मच्छिन्द्रनाथको मन्दिर परिसर)मा काठमाण्डौ-उपत्यकाको मूलभाषा नेपालभाषामा बुद्धको जीवन-चरित्रसम्बन्धी संस्कृतभाषामा लेखिएको 'ललित विस्तर' र 'भद्रकल्पावदान' ग्रन्थको आधार लिई कथा-उपदेश वाचन गर्नुभएको थियो ।

अफशोच ! त्यसैताका भाद्र शुक्ल पञ्चमीका दिन उहाँकी धर्मपत्नी रत्नप्रभाको निधन हुन गयो । पछि उहाँले आफ्नो गृहस्थाश्रम सफल पार्न कान्तिपुर क्वाःबहालका पण्डित जोगपाल वज्राचार्यका पुत्रीसित विवाह गर्नुभएको थियो । टोल-टोलमा कथा वाचन गर्न सिपालु भइसकेका पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्य आफ्नो मातृभाषा-नेपालभाषामा मात्र होइन गोरखाली भाषामा पनि दक्ष हुनुभएको कारण उहाँ राइटर पदमा जागिरे भई ३ वर्षको निमित्त नेपालको पश्चिमाञ्चल क्षेत्रस्थित बाजुरामा पुग्नुभएको थियो । उहाँहरू त्यहाँ सपरिवार जानुभएको थियो । बाजुराबाट फर्कनु भएपश्चात् उहाँले आफ्नो पुत्र र पुत्रीको विवाह कार्य पनि सम्पन्न गरिदिनुभएको थियो ।

वि. सं. १९६३ (ने. सं. १०२६) सालमा उहाँले आफ्नै टोल नःबहीमा सोही 'ललित विस्तर' को बारेमा कथा वाचन गर्नुभयो । उहाँको कथावाचनबाट श्रोताहरूको मन बुद्धको जीवन-

चरित्रतर्फ आकर्षित (प्रभावित) हुँदै गयो । अतः उहाँको कथावाचन वर्षेनि हुँदै गए, जसमा लगंबहाल, जोरगणेश र ज्याठा टोलमा पनि कथावाचन गर्न उहाँलाई निम्त्याइए । पहिले-पहिले सिर्फ जातक अवदानको मात्र कथावाचन हुने ठाउँमा हाल उहाँको बिशेष प्रयासबाट शाक्यमुनि बुद्ध, यशोधरादेवीको बारेमा अभ् मात्राभन्दा बढी चर्चा-परिचर्चा हुँदै गए ।

पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्यले आफूले कथावाचनले मात्र होइन सोभन्दा बढी प्रभावित(प्रचार-प्रसार) गर्नेहेतु शाक्यमुनि बुद्धको जीवनीलाई संस्कृत ललितविस्तरको अतिरिक्त, भद्रकल्पावदान, स्वयम्भूपुराण, गुणकारण्डब्यूह, आर्यअष्टसहस्रिका प्रज्ञापारमिता, सुचन्द्रगृहपति, ताराशतनाम आदि अनेकौ बौद्ध धर्मग्रन्थहरूको आधार लिई विस्तृतरूपमा लेखी 'ललित-विस्तर' नामबाटै एक ग्रन्थ जनसमक्ष ल्याउने प्रण गर्नुभयो । उहाँले सोको निमित्त तयार गर्दै रहनुभयो ।

तर, त्यसबेला नेपालमा कतैपनि प्रेस (छापाखाना) को गतिलो व्यवस्था थिएन । अतः त्यसको निमित्त उहाँ स्वयं कलकत्ता जानुभई प्रेसका सामग्रीहरू किन्नुको साथै कम्पोज गर्न तरिका पनि सिकी फर्कनुभयो । उहाँले आफ्नै घरमा प्रेस तयार गर्न लगाएर आफैले कम्पोज गरी प्रूफ हेरी 'ललित विस्तर' ग्रन्थ बिस्तारै छापिँदै ल्याइयो ।

उहाँले आफ्नो पुत्र मोहनमानन्द (जुजुरत्न)को साथ लिई 'ललित-विस्तर' ग्रन्थ वि. सं. १९७१ (ने. सं. १०३४)मा पूर्ण तयार गरी प्रकाशित गर्नुभयो । त्यसै अवधिभित्रमा उहाँले ने. सं. १०२९ (वि. सं. १९६६) मा "एकविंशति प्रज्ञापारमिता" नामक

ग्रन्थलाई पनि संस्कृत श्लोकका साथ नेपालभाषामा अनुवाद गरी जनसमक्ष ल्याइसक्नुभएको थियो । पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्यको 'ललित-विस्तर' ग्रन्थको प्रकाशनबाट नेपालमा दुई किसिमको जागृति देखा पर्‍यो । एकातिर नामले मात्र बौद्ध जाति कहलिएका जनताहरूले बुद्धको जीवनी एवं उहाँको अनेकौं (शीलाचरणसम्बन्धी) शिक्षा अध्ययन गर्न पाएबाट बुद्ध-धर्मप्रति श्रद्धा वृद्धि हुनुका साथै अन्य ग्रन्थहरूप्रति पनि आस्था वृद्धि भई धार्मिक गतिविधिमा सरिक हुँदै आयो त अन्य जागृति (उपलब्धी)को रूपमा ग्रन्थमा रहेको भाषा एकथरी, आफूले बोल्ने भाषा अर्कै थरी भइरहेको मा जस्तो बोली, त्यस्तै कृतिको रूपमा रहेको त्यस कृति अध्ययन गर्न पाउँदा सबैलाई आफ्नो भाषाप्रति मोह वृद्धि हुँदै आयो र त्यस "ललित-विस्तर" ग्रन्थलाई लोकप्रिय गद्यकृतिको रूपमा सबैले स्वीकारे । त्यसैको फलस्वरूप त्यस कृतिको प्रचार-प्रसार काठमाण्डौं-उपत्यका बाहिर नेवारहरू बसोबास रहेको ठाउँ तानसेन, भोजपुर, चैनपुर अझ कालिम्पोङ्ग, ल्हासा (तिब्बत) सम्म पनि प्रचार-प्रसार हुँदै गयो ।

बौद्धजगत्मा पनि त्यस कृतिबाट विभिन्न मोड लिए । त्यस कृतिलाई आधार बनाई पाटन र भोजपुरमा 'सर्वार्थसिद्ध' नामक नाटक तयार गरी ८९ दिनसम्म लगाई मञ्चन हुँदैरह्यो । त्यस कृतिको साथै त्यसबेला काठमाण्डौं-उपत्यकामा आएका (वि. सं. १९८१ फागुनमा) तिब्बतको खाम्-प्रदेशका कुनसां लोसेल (क्यान्छ्यालामा) को धर्मोपदेशबाट प्रभावित हुनुभएका विशेषतः प्रेमबहादुर श्रेष्ठ र योगवीरसिंह कंसाकारले नेपालभाषासाहित्य वृद्धि गर्नमा अथक योगदान दिए ।

उहाँहरू द्वयमा प्रेमबहादुर श्रेष्ठले क्यान्थ्यालामाको उपदेश सुनी गृहत्याग नै गरे त योगवीरसिंह कंसाकारले पनि लामाको उपदेशबाट प्रभावित भई बुद्ध-धर्मसम्बन्धी कयौं कविताहरू रचना गरी छपाई कथावाचन हुने ठाउँ-ठाउँमा वितरण गरे । कविवर योगवीरसिंह कंसाकारको प्रभाव उहाँका शिष्य कविवर चित्तधर 'हृदय' लाई पनि पर्न गएको फलस्वरूप उहाँबाट जेलमै 'सुगत-सौरभ' महाकाव्यको रचना हुन आएको थियो ।

पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्यको 'ललित-विस्तर' र क्यान्थ्यालामाको उपदेशबाट प्रभावित भएका प्रेमबहादुर श्रेष्ठले गृहत्याग गर्नुअगाडि नै बुद्ध-धर्मसम्बन्धी 'भजनमाला' पुस्तक तयार गरियो त पछि महायानी घ्येलुं-पल्धेन श्यरब वा महाप्रज्ञा भइसकेपछि बुद्ध-धर्ममा लागेको भनी आरोप लगाई उहाँका साथै उहाँबाट प्रभावित उहाँका अन्य चार जना मित्रहरू र उहाँहरूका गुरु छेरिनोर्बुलाई समेत श्री ३ चन्द्रशम्शेर (राज्यकाल, सन् १९०१-२९) को सरकारले देशबाट निर्वासित गरिएको थियो । यो वि.सं. १९८४ सालको श्रावण महिनाको कुरा हो ।

नेपालबाट निर्वासित भएका महाप्रज्ञाले भारतको यत्र-तत्र स्थानमा रही पालिसाहित्यको पनि अध्ययन गर्ने मौका पाए । वि. सं. १९८५ को सुरुका केही महिना ल्हासामा रही भारत फर्केका उहाँ त्यही सालमै कुशीनगरमा पुगी ऊ. चन्द्रमणि महास्थविर (सन् १८७६-१९७२) को आचार्यत्वमा स्थविरवादी परम्परानुसार प्रव्रजित भई 'श्रामणेर महाप्रज्ञा' हुनुभएको थियो ।

उहाँले पनि पछि आएर भारतका महापण्डित राहुल साँकृत्यायन (सन् १८९३-१९६३) को 'बुद्ध-चर्या' ग्रन्थलाई नेपालभाषामा

अनुवाद गरी 'ललित-विस्तर' नामबाटै बुद्धको विस्तृत जीवनी एवं उपदेशकृति तयार गरी पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्यले जस्तै आफैले कालिम्पोङ्गमा प्रेस तयार गरी सो ग्रन्थ छापेका थिए । यो वि. सं. १९९७ (ने.सं. १०६०) सालको कुरा हो ।

स्मरणीय छ, चित्तधर 'हृदय' ले आफ्नो जेलजीवन (वि.सं. १९९७-२००२) मा लेखिएको कृति 'सुगत-सौरभ' महाकाव्य पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्यको ललित-विस्तर र महापण्डित राहुल सांकृत्यायनको "बुद्ध-चर्या" ग्रन्थको आधारमा रचना गरिएको हो ।

पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्यले आफ्नो कृति 'ललित-विस्तर'को दोस्रो संस्करण पनि तयार गर्न वि.सं. १९७६-७७ सालमा पुनः एकपटक कलकत्ता जानुभएको थियो । उहाँले कलकत्तामा असन-धालासिकोका साहू रामसुन्दरका साथ एकदिन "Asiatic Society of Bengal" को पुस्तकालयमा पनि जानुभएको थियो । संयोगको कुरा, त्यसै दिन उक्त पुस्तकालयमा केही स्थानीय विद्वान्हरू नेपालकै विभिन्न कृतिहरूको बारेमा छलफल गर्दै थिए । त्यहाँ उहाँले ती विद्वान्हरूलाई नेपालका अन्य कयौँ ग्रन्थहरूको बारेमा पनि जानकारी दिई आफ्नो प्रतिभा जाहेर गर्न सफल हुनुभएको थियो । यसपटक उहाँले पाँच छ महिनासम्म कलकत्तामा रही 'ललित-विस्तर' को दोस्रो संस्करणको निमित्त नयाँ टाइप (अक्षर) हरू किनेर ल्याउनुभएको थियो ।

उहाँले 'ललित-विस्तर' को दोस्रो संस्करण छापिदैं गर्दा त्यसैताका क्यान्ध्यालामाको उपदेश, योगवीरसिंह कंसाकारको गतिविधि, नेवारसमुदायबाट प्रव्रजित भएका महाप्रज्ञालगायत महाचन्द्र, महाज्ञान, महावीर्य र महाक्षान्तिका धार्मिक गतिविधिहरू राणाहरूलाई

सह्य भएन । यिनीहरूमध्ये योगवीरसिंह कंसाकारलाई जरिवाना गरी छोडियो त अन्य प्रव्रजितहरूलाई देशनिकाला नै गरे, यसै बहानाकै क्रममा पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्यलाई घरमा समेत आई आइन्दा नेपालभाषाको कुनैपनि कृति प्रकाशित गर्न नपाउने, यदि गरेमा जरिवाना तिर्नु पर्ने धम्की दिई फर्क - थानाका हाकिम नरनारायण शाहले ।

अतः पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्यले आफ्नो 'ललित-विस्तर' ग्रन्थको दोस्रो संस्करण छपाई गरिराखेको लाई चाँडै सिध्याई त्यसमा पहिलो संस्करणकै मिति राखी तयार गरी घरमा एउटा पनि बाकी नराखी यत्र-तत्र पुन्याईए । त्यसैताका एक दिन एकजना आठ प्रहरिया आई उहाँलाई बोलाउन आए । बोलाहट भएपछि त जानैपन्यो । घरमा सपरिवार भयभित भए । साँभ्रतिर फर्कनुभएका पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्यले स्पष्ट गरिदिए -

उहाँलाई उक्त आठप्रहरियाले टंगालस्थित कमाण्डर-इन-चीफ भीमशम्शेरको दरबारमा लगेको रहेछ । त्यहाँ चीफसाहेवका साथ कयौं जर्नेलहरू, राजगुरु पण्डित हेमराज शर्माका साथै अन्य कयौं ब्राम्हण-पण्डितहरू पनि बैठकमा जम्मा भएका रहेछन् । तिनीहरूले बुद्ध-धर्मको मूल-दर्शन प्रतीत्यसमुत्पाद(हेतुवाद)सम्बन्धी एक आपसमा बुझ्न-बुझाउन नसकेको कारण यसलाई राम्ररी बुझ्न भीमशम्शेरको सल्लाहनुसार बोलाउन आएको रहेछ । पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्य त्यहाँ पुगी निर्भीक भई बुद्धको हेतुवाद (प्रतीत्यसमुत्पाद)को ज्ञानबारे स्पष्ट गरिदिइए । उहाँको बोधशैलीबाट प्रभावित भई चीफसाहेबले उहाँलाई रु. ५००/- बक्सिस दिनुभएको थियो साथै एक जर्नेलले रु. ५०/- बक्सिस दिए । राजगुरू पं.

हेमराज शर्माले आफ्नो परिचय दिई उहाँलाई वीर पुस्तकालयमा काम गर्न आए पनि हुन्छ भनी सल्लाह दिए ।

तर, उहाँले ६७-६८ वर्षको वृद्धावस्थामा कसैको पराधीनमा रही काम गर्न चाहेनन् । उहाँको आफ्नै व्यक्तित्व वा प्रतिभाबाट जनमानसलाई बोध गर्दै-गराउँदै जानेहेतु कथावाचन कार्यमै लागि रहनुभयो । वृद्धावस्थासम्ममा पनि उहाँमा त्यति नै कार्य कुशलता थियो ।

जीवनको अन्तमा, उहाँले स्वयम्भू महाचैत्यको परिसरमा रहन चाहनुभयो । अतः उहाँ स्वयम्भू महाचैत्यको पछाडि महामञ्जुश्रीको सत्तलमा रही योगाभ्यास कार्यमा लाग्दै रहनुभयो । त्यही उहाँले ७७ वर्षको आफ्नो जीवनकाल ४ मंसिर १९९२ साल (४ थिंलाख, १०५५ ने.सं.) का दिन परित्याग गर्नुभयो ।

◆
- सन्दर्भ -

- १) लुमंके बहःपि - भिक्षु सुदर्शन
च्वसापासा, मासंगल्ली, ये-१०९०
- २) भीगु साहित्य - चित्तधर 'हृदय'
नेपालभाषा परिषद्, तुंछे, ये-११०२
- ३) पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्य - रत्नसुन्दर शाक्य
'थौकन्हे', दै-५७, ल्या- ८/९ (मार्ग-पौष, २०६४)
"अर्हत"
वर्ष-३, अंक-१ (वैशाख, २०७२)

८. डा. जार्ज ग्रीम

यूरोपमा सबभन्दा बढी बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसार भएको देश जर्मनलाई मानिन्छ । यसको मूल कारण त्यहाँ १९ औं शताब्दीको पूर्वार्द्धमै सुप्रसिद्ध दार्शनिक आर्थर शोपनहार (Arthur Schopenhaur, 1788-1860)ले जर्मनमा मात्र होइन पूरा पश्चिमी जगत्मा सर्वप्रथम बुद्ध-धर्मको बारेमा आफ्नो कृति "The World as will and representation" अर्थात् "इच्छा र विचारानुरूपको संसार" बाट बुद्ध-धर्मको चर्चा सुरु हुन आएको थियो ।

सर्वप्रथम सन् १८१९ मा प्रकाशित आर्थर शोपनहारको यस कृति सन् १८४४ मा दोस्रो र तेस्रो संस्करण सन् १८५९ भित्रमा शोपनहार स्वयंले प्रकाशित गरेका थिए । सन् १८५९ भित्रमा शोपनहारले बुद्ध-धर्म सम्बन्धी रसियन, जर्मन र फ्रेन्च विद्वान्हरूले लेखिएका पुस्तकहरू थप अध्ययन गर्न पाएको फलस्वरूप दोस्रो र तेस्रो संस्करण दुई खण्डको रूपमा विस्तृतरूपमा लेखी प्रकाशित गरेका थिए ।

यस पुस्तकको अध्ययन-मननबाट प्रभावित भएका केही प्रमुख जर्मनी व्यक्तित्वहरूमा जर्मनको Upper Bavaria स्थित सर्वोच्च न्यायालय (Supreme Court) का न्यायाधीश डा. जार्ज ग्रीम (Dr. George Grimm) पनि एक प्रमुख थिए । यहाँ उहाँकै संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरिन्छ -

उहाँको जन्म २८ फरवरी १८६८ का दिन जर्मनको पेगनिज (Pegnitz) स्थित एक लोहार (नकर्मी) दम्पतीका ज्येष्ठ पुत्रको रूपमा भएको थियो । माता-पिताले उहाँलाई एक कैथोलिक

डा. जार्ज ग्रीम
(सन् १८६८-१९४५)

पादरी बनाउन चाहेका थिए तर पुत्रले आफ्नो इच्छानुसार कानूनको अध्ययनमा लागे जसमा उहाँलाई पूर्ण सफलता मिलेको थियो । उहाँलाई विश्वविद्यालयमा कानूनको अध्ययन गर्न सरकारी छात्रवृत्ति समेत पाउन सफल भएको थियो । उहाँले विश्वविद्यालयमा कानूनको अन्तिम परीक्षामा प्रथम श्रेणीमा प्रथम भई विशेष सम्मान समेत हासिल गर्न सफल हुनुभएको थियो । पछि आएर उहाँ कानूनी विभागका एक प्रमुख भई Supreme Court Bench का सम्मानित व्यक्तित्व भए ।

यसैताका उहाँ शोपनहारको दर्शनशास्त्रबाट पनि प्रभावित भएको थियो । अतः उहाँले शोपनहारका एक विख्यात शिष्य डा. पॉल डेसेन (Dr. Paul Deussen, 1845-1919) सित सम्पर्कमा रहँदै गए । स्मरणीय छ, पॉल देसेन भारतीय दर्शनशास्त्रका सुविख्यात व्याख्याता एवं तुलनात्मक धर्म-दर्शनका अध्यापक थिए । उहाँ भारतीय महान् सन्त स्वामी विवेकानन्द (सन् १८६३-१९०२) सित पनि घनिष्ट सम्पर्कमा रहेका व्यक्ति थिए ।

आर्थर शोपनहारबाट प्रभावित भएका डा. जार्ज ग्रीमले क्रमिकरूपमा बुद्ध-धर्मको अध्ययन सुरु गर्दै लागे । उहाँले डा. के. ई. न्यूमैन (Dr. Karl Eugen Neumann, 1865-1925) द्वारा जर्मनी भाषामा अनुवाद गरिएको "मज्झिमनिकाय" ग्रन्थको गम्भीररूपमा अध्ययन गरे तर उक्त अनुवादित ग्रन्थमा केही विषयवस्तुहरू स्पष्ट नहुनाको कारण उहाँले मूल-पालिबाट नै अध्ययन गर्ने मनसाय राखी त्यसतर्फ पनि लागे । यसको निमित्त उहाँले आफ्नो प्रमुख सहायकको रूपमा डा. के. ई. न्यूमैनलाई नै स्वीकारे ।

यसैको कृतार्थस्वरूप डा. जार्ज ग्रीमले डा. के. ई. न्यूमैनलाई

उहाँको आर्थिक संकटलाई मध्यनजर (अवगत) गरी पटक-पटक आर्थिक सहयोग दिँदै आएका थिए । के. ई. न्यूमैनको जीवनको अन्त (१८ अक्टोबर १९१५) सम्म पनि डा. जार्ज ग्रीमले उहाँलाई यथावत सेवा पुऱ्याइएको थियो ।

सन् १९०८ देखि डा. जार्ज ग्रीमले न्यायाधीशहरूको संगठन अर्थात् Supreme Court Bench बाट समयअगाडि नै अवकाश लिई आफ्नो देशमा बुद्ध-धर्मको अध्ययन-अध्यापन-अभ्यास एवं व्यापक प्रचार-प्रसारार्थ आफ्नो अर्ध-जीवन (३७ वर्ष) बिताएको थिए ।

उहाँले पालि-साहित्यको विस्तृत अध्ययन-मननपछि सन् १९१५ मा एक यस्तो कृति तयार गरी प्रकाशन गरे जुन कृतिको तुरन्तै अंग्रेजीभाषामा पनि अनुवाद हुन आएको थियो । यसका अंग्रेजी अनुवादक थिए - भिक्षु शीलाचार (Bhikkhu Silacara, 1872-1951) । अंग्रेजीमा उक्त पुस्तकको नाम हो - "The Doctrine of the Buddha - The Religion of Reason and Meditation" ।

सन् १९५८ मा आएर डा. जार्ज ग्रीमको उक्त पुस्तकको पुनः अन्य अंग्रेजी अनुवाद इङ्ग्लैण्डकै एक बौद्धविद्वान् फ्रान्सिस जे. पायन (Francis J. Payne, 1869-1954) का सुपुत्र लेफि्टनेन्ट ई. एफ. जे. पायन (Lt. Col. E.F.J. Payne) ले पनि गरेका थिए ।

स्मरणीय छ, यस कृतिमा एक विस्तृत भूमिका डा. जार्ज ग्रीमकै सुपुत्री मिसेस् माया केलेर-ग्रीम र डा. जार्ज ग्रीमकै एक प्रमुख शिष्य मैक्स होप्पेले संयुक्तरूपमा लेखेका थिए ।

डा. जार्ज ग्रीमले विशेषतः सूत्रपिटक ग्रन्थको मूल आधारमा लेखिएको यस पुस्तक जम्मा ४१४ पेजको थियो । यस

पुस्तकमा उहाँले बौद्धदर्शन अनात्म (अनत्ता) सम्बन्धी लेखिएको व्याख्यानबाट प्रभावित भएका केही विद्वान्हरूमा डा. इडवार्ड कोन्जे, डा. कार्ल साइडेनस्टूकर र श्रीलंकाका अगमहापण्डित पोलवते सिरि बुद्धदत्त महानायक थेर समेत थिए । पालि-साहित्यका यी विख्यात विद्वान्हरूले डा. जार्ज ग्रीम र उहाँको यस ग्रन्थको मुक्त कण्ठले प्रशंसा गरिराखेको हामी पाउँछौ ।

सन् १९१९ मा डा. जार्ज ग्रीमले जर्मनकै आफ्ना एक बौद्ध मित्र डा. कार्ल साइडेनस्टूकर (Dr. Karl Seidenstucker, 1875-1936) सित संयुक्तरूपमा मिली "The Buddhist World Mirror" नामक एक मासिक पत्रिका निकालेका थिए । यस पत्रिकाका एक नियमित लेखक एवं सहयोगी रहेका डा. हायन्स मच (Dr. Hans Much, 1880-1932) - जो क्षयरोगका नामूद चिकित्सक एवं विशेषज्ञ थिए ले डा. जार्ज ग्रीमका कृतिहरू पढी बुद्ध-धर्ममा लागेका थिए । उहाँले ३९ वर्षको उमेरदेखि डा. जार्ज ग्रीमको सहकार्यमा लागी जर्मनमा बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसारार्थ अत्याख रकम पनि खर्चेका थिए ।

डा. जार्ज ग्रीमले डा. कार्ल साइडेनस्टूकरसित सहकार्य गरी "The Buddhist World Mirror" पत्रिका मात्र सम्पादन एवं प्रकाशन गरेका थिएनन् यस पत्रिका प्रकाशनको दुई वर्षपछि नै सन् १९२१ मा प्राचीन बौद्धसमुदाय अर्थात् थेरवादी परम्परा अनुरूपको एक संस्था "Alt buddhistisch Gemeinde" अर्थात् "Old Buddhist Community" नामक एक संस्था पनि स्थापना गरेका थिए । जर्मनको बभेरियास्थित उत्तिङ्गम अमर्सी (Uttingam Ammersee) मा स्थापना गरिएको उक्त संस्था मार्फत् जर्मनीहरूले

मात्र होइन असंख्य फ्रेन्चहरूले समेत डा. जार्ज ग्रीमको व्याख्यान एवं उहाँसित छलफल गरी बुद्ध-धर्ममा लागेका थिए ।

यसप्रकार जर्मनमा डा. जार्ज ग्रीमको प्रभावबाट असंख्य व्यक्तिहरूले बुद्ध-धर्मको सही दृष्टान्त प्राप्त गरेका थिए । सांसारिक नियमानुसार उहाँले पनि आफ्नो जीवनको अन्त ७७ वर्षको उमेरमा २६ अगस्ट १९४५ का दिन बभेरियास्थित आफ्नै घरमा परित्याग गरेका थिए ।

— सन्दर्भ —

1 The Western Contribution to Buddhism

— William Peiris

Motilal Banarasidas,

Jawahar Nagar,

Delhi -1973

Dhamma.Digital

भिक्षु पेल्लेन वज्जिरत्नाण महानायक महास्थविर
(सन् १८७८-१९५५)

८. भिक्षु पेलेन वजिरजाण महानायक महास्थविर

२० औं शताब्दीमा बुद्ध-धर्म विश्वभरमा व्यापकरूपमा प्रचार-प्रसार गराउनमा अति सक्षम हुनुभएका केही सिंहली सुप्रसिद्ध भिक्षु व्यक्तित्वहरूमा पेलेन वजिरजाण महानायक महास्थविर पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ ।

उहाँको जन्म २५ नवम्बर १८७८का दिन श्रीलंकाको दक्षिणी भूभाग (समुद्रतट) स्थित वेलिगम शहरको "पेलेन" नामक गाउँमा पिता मुहान्दिराम डोन आन्दिज टुडवे पण्डिथा गुणवर्धन (Muhandiram Don Andris Tudave Panditha Gunawardana) र माता रोना गिमरा सेरासिंघे (Dona Gimara Serasinghe) को पुत्रको रूपमा भएको थियो । उहाँ १५ वर्षको उमेरमा २० जुलाई १८९३ का दिन प्रव्रजित हुनुभएको थियो ।

उहाँको बाल्यकाल विपश्यनाचार्य वेरगम पित सिरि रेवत महास्थविरको छत्रछायामा बितेको थियो जो कम्बुरुगुमुवास्थित देवगिरि विहारका प्रमुख भिक्षु थिए । सन् १८९७ मा श्रामणेर वजिरजाण उपर्युक्त गुरूवर रेवत महास्थविरको उपाध्यायत्वमा उपसम्पन्न भइसकेपछि कोलम्बोस्थित विद्योदय परिवेणमा प्रवेश गर्नुभयो जहाँ उहाँले त्यहाँका प्रधानाचार्य हिक्कडुवे सिरि सुमंगल नायक थेर (सन् १८२७-१९११) को संरक्षकत्वमा रही आफ्नो अध्ययन सन् १९०० भित्रमा पूर्ण गर्नुभएको थियो । सो खुसियालीमा

उहाँलाई सियाम (थाइलैण्ड) का राजाले समेत एक कदरस्वरूपको सम्मान पनि प्रदान गरिएको थियो ।

त्यसताका "धर्मसमागम" नामक एक सभाले कोलम्बोको बम्बलपिटियाको वजिरा रोडमा "धर्मशाला" नामबाट एक धर्मदेशनाहलको निर्माण सुरु गरिएको थियो । "धर्मसमागम सभा" ले त्यसताकाका सुविख्यात धर्मोपदेशकको रूपमा भिक्षु तंगले पालित महास्थविरको सल्लाहअनुरूप सो "धर्मशाला" को निमित्त एक स्थायी धर्मोपदेशकको रूपमा भिक्षु पेलेन वजिरजाणलाई नियुक्त गरिएको थियो ।

यसप्रकार २० औं शताब्दीको सुरु (सन् १९०१) देखि भिक्षु पेलेन वजिरजाण "धर्मशाला" को स्थायी धर्मोपदेशक पदमा रही आफ्नो तर्फबाट धार्मिक गतिविधि शुभारम्भ गर्दै आउनुभएको थियो ।

भिक्षु पेलेन वजिरजाण महास्थविरले उक्त "धर्मशाला"मा रहनुभएको बेला सिर्फ एउटा कोठामै सम्पूर्ण व्यवस्था गर्नुपरेको थियो अर्थात् उहाँका पुस्तकहरू, शिष्यहरू रहने वा पठन-पाठन गराउने ठाउँ पनि सबै त्यही रहेको थियो जुन चीवरको पर्दाबाट विभाजन गरी दीनतापूर्वक रहनसहनमा रहँदै आउनुभएको थियो ।

यस्तो स्थितिमा शिष्यहरूका साथ रहँदै आउनुभएका उहाँलाई त्यसताका बम्बलपिटियामै रहनुभएका मुहान्दिराम जी. जे. सिल्भा कुलतिलक नामक एक दाताले दुईवटा कोठासहितको एउटा पुस्तकालय भवन तयार गरिदिनुभयो । सन् १९०९ मा सो भवन तयार भइसकेपछिदेखि उक्त "धर्मशाला" लाई "वजिराराम" नामकरण गर्दै ल्याइएको थियो । त्यसपछि लगत्तै सोही स्थानमै एक सानो विहार पनि निर्माण गरिएको थियो ।

भिक्षु पेलेन वजिरजाण महास्थविरका सुरुका सम्पूर्ण गतिविधिहरूको प्रत्यक्षदर्शी एवं भुक्तभोगी स्वयं उहाँका ज्येष्ठ एवं प्रमुख शिष्य भिक्षु नारद महास्थविर (सन् १८९८-१९८३) लाई अवगत थियो जो गृहस्थ (सुमनपाल)को बेलामै उक्त "वजिराराम" मा आउनुभई उहाँको छत्रछायामा रहिसकेका थिए । पछि उहाँ सन् १९१६ मा प्रव्रजित भई, सन् १९१८ मा उपसम्पन्न हुनुभएको थियो । पछि आएर भिक्षु नारद महास्थविर श्रीलंकाका पहिलो विश्वधर्मदूत व्यक्तित्व हुन पुगे ।

भिक्षु नारद महास्थविरपश्चात् भिक्षु पेलेन वजिरजाण महास्थविरका अन्य केही सिंहली विश्व धर्मदूत व्यक्तित्व हुन पुगेका शिष्यहरूमा भिन्न मदिहे पञ्जासिंह, प्रियदर्शी, अम्पिटिय राहुल, काश्यप, मेत्तेय आदि प्रमुख थिए । उहाँहरूका अतिरिक्त अन्य सयौं भिक्षु पेलेन वजिरजाण महानायक महास्थविरका शिष्यहरू श्रीलंकामा थिए ।

उहाँका केही विदेशी शिष्यहरूमा नेपालका पनि तीनजना सम्मिलित रहेको सगौरव प्रस्तुत गर्न चाहन्छु, उहाँहरू हुनुहुन्छ- आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर, भिक्षु सुबोधानन्द महास्थविर (पछि नेपालका चौथो सघनायक) र भिक्षु विमलानन्द महास्थविर । उहाँहरूमा भिक्षु अमृतानन्द र भिक्षु सुबोधानन्द दुवैजना २५ जनवरी १९४० का दिन साथै उपसम्पन्न भएका थिए त भिक्षु विमलानन्द १६ फरवरी १९४६ का दिन वजिराराममै भिक्षु पेलेन वजिरजाण महानायक महास्थविरको आचार्यत्वमा प्रव्रजित भएका थिए ।

भिक्षु अमृतानन्दले पूरा ४ वर्ष (वि. सं. १९९४-९८) भिक्षु पेलेन वजिरजाण महास्थविरको छत्रछायामा रही पाली साहित्य

अध्ययन गर्नुभएको थियो त भिक्षु सुबोधानन्दले पूरा ३ वर्ष (वि. सं. १९९६-९९) उहाँको सान्निध्यमा रही पालीसाहित्य अध्ययन गर्नुभएको थियो । भिक्षु विमलानन्द(उपसम्पन्न-१३ नवम्बर १९५१) पेलेन वजिरजाण महास्थविरको आश्रयमा ८/९ वर्ष नै रहने अवसर पाएको थियो ।

स्मरणीय छ, भिक्षु अमृतानन्द बु. सं. २४८६ औं वैशाखपूर्णिमा (वि. सं. १९९९) को समयमा श्रीलंकाबाट कालिम्पोङ्ग आइपुग्नुभएको थियो त भिक्षु सुबोधानन्द पनि यसै वर्ष (वि. सं. १९९९) को अन्तिम (चैत्र) महिनामा कलकत्ता र कालिम्पोङ्गमा केही समय बिताई स्वयम्भूको किन्डोल विहारमा आइपुग्नुभएको थियो ।

यसप्रकार २० औं शताब्दीको सुरुको दशकदेखि श्रीलंकामा बुद्ध-धर्म सुदृढ गर्नमा विशेष सक्षम हुँदै आउनुभएका, सन् १९१८ देखि महानायक भिक्षु हुनुभएका पेलेन वजिरजाण महास्थविरले आफूजस्तै आफ्ना केही शिष्यहरूलाई पनि सक्षम तुल्याई विश्वका ६ वटै महादेशका प्रमुख देशहरूमा आफ्ना शिष्यहरूबाट बुद्धको शान्तिसन्देशमात्र होइन उहाँको शारीरिक (अस्थि) धातु, उहाँले परिभोग गर्नुभएको(बुद्धत्वप्राप्तिको निमित्त) बोधिवृक्षका शाखाहरूसमेत ती विभिन्न देशहरूमा पुऱ्याइएको खबर (प्रसन्तापूर्वक) सुन्न पाएका थिए ।

श्रीलंकामा रहेका बुद्ध-धर्मका तीन निकायहरूमध्ये "अमरपुर निकाय"(धर्मरक्षित वंशालकार संघ-सभा) का महानायक हुनुभएका भिक्षु पेलेन वजिरजाण महास्थविरले आफ्नो ७७ वर्षको जीवनकाल २१ सेप्टेम्बर १९५५ का दिन अन्त गर्नुभएको थियो ।

- सन्दर्भ -

१. Piyadassi - The Wandering Monk, His Life and Time
- Kirthie Abeyesakera
Karunaratne & Sons Ltd.,
Sri Lanka

२. नेपालमा थेरवाद बुद्ध-धर्मको संक्षिप्त इतिहास
- भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर
आनन्दकुटी विहार गुठी,
आनन्दकुटी विहार, स्वयम्भू
बु. सं. - २५२५

३. "धर्मोदय"
- वर्ष ८, अंक - ९/१०
(जुलाई-अगस्त, १९५५)

"ज्ञानमाला स्मारिका"
- नेपाल राष्ट्रिय ज्ञानमाला समिति
बु.सं.-२५५९/वि.सं.-२०७१

१०. भिक्षु धर्मकीर्ति श्री धम्मावास नायक महास्थविर

नेपालमा स्थविरवाद बुद्ध-धर्म पुनरूत्थान गर्नमा विशेष टेवा दिनुभएका केही विदेशी भिक्षुहरूमा श्रीलंकाको मातर नगरस्थित महामन्तिन्द परिवेणका प्रधानाचार्य भिक्षु धर्मकीर्ति श्री धम्मावास नायक महास्थविरलाई पनि एक प्रमुखरूपमा लिन सकिन्छ ।

उहाँको जन्म ३० अगस्त १८८८ का दिन दक्षिणी श्रीलंकाको मातर नगरनजिक बंवरन्दे नामक गाउँको "मोहोट्टिहामु" नामक परिवारमा जन्मनुभएको थियो । उहाँ बाल्यकालमै दक्षिण श्रीलंकाका संघनायक हुनुभएका भिक्षु धर्मकीर्ति श्री रतनपाल महास्थविरको आचार्यत्वमा प्रव्रजित हुनुभएको थियो त ४ जुलाई १९०८ का दिन पूरा २० वर्षको उमेरमा उपसम्पन्न हुनुभएको थियो ।

उहाँ रतनपाल महास्थविरले नै सन् १८९३ को जुलाई महिनामा तत्कालीन प्रादेशिक राज्यमन्त्रीहरूको आग्रहमा मातरमा "महामन्तिन्द परिवेण" को स्थापना गर्नुभएको थियो । उहाँ महास्थविर त्यसताका सारा श्रीलंकाका भिक्षुहरूका अगुवा (नेता) हुनुभएको कारण सुप्रसिद्ध थिए । उहाँ वाद-विवाद गर्नमा पनि निपुण थिए अतः त्यसताका जहाँ कही धार्मिक शास्त्रार्थ हुने बेला उहाँको उपस्थितिबाट प्रतिवादी (बुद्ध-धर्मविरोधी)हरू नतमस्तक हुन्थे ।

यस्तो व्यक्तित्व भएका गुरूवरका शिष्य भई भिक्षु धर्मकीर्ति श्री धम्मावासले आफ्नो अध्ययन पुनः विस्तृत गर्नेहेतु भारत भ्रमणमा आएको बेला कलकत्ता र पूना शहरमा धेरै समय रही संस्कृतभाषा

भिक्षु धर्मकीर्ति श्री धम्मावास नायक महास्थविर
(सन् १८८८-१९४९)

एवं साहित्यको पनि विस्तृत अध्ययन गर्नुभएको थियो । अतः उहाँ पछि आएर पाली, संस्कृत, प्राकृत एवं अपभ्रंशभाषाका महान् ज्ञाता बने तथा आफ्नो मातृभाषा सिंहलीको उहाँ मर्मज्ञ, व्याकरणचार्य, कवि, लेखक एवं सफल समालोचक पनि हुनुहुन्थ्यो । उहाँ यद्यपि अंग्रेजीभाषाका पनि ज्ञाता हुनुहुन्थ्यो तर उहाँ यसको प्रचारको विरोधी हुनुहुन्थ्यो । उहाँ हिन्दीभाषामा पनि रूचि राख्नुहुन्थ्यो । अतः आफ्ना शिष्यहरूसित त्यस भाषाबाट कहिलेकाही वार्तालाप पनि गर्नुहुन्थ्यो ।

उहाँले कयौं ग्रन्थहरूको रचना गर्नुभएको थियो तर ती ग्रन्थहरू उहाँले आफ्नो जीवनकालमा प्रकाशित गर्न चाहनु भएन । आफ्ना ती ग्रन्थहरू आफ्नो शेषपछि मात्र प्रकाशित गर्ने अनुमति दिइराखिएको थियो । उहाँका ग्रन्थहरूमा "कथावत्थुप्पकरण" र "पट्टानमहाप्पकरण" जस्ता ग्रन्थहरू पनि थिए जसको सम्पादन बडो विद्वत्तापूर्वक उहाँले गर्नुभएको थियो ।

भिक्षु धर्मकीर्ति श्री धम्मावास स्थविरको योग्यता, दक्षता आदिको आधारमा भिक्षु धर्मकीर्ति श्री रतनपाल महास्थविरको अवसानपश्चात् उहाँलाई नै महामन्तिन्द परिवेणको कुलपति नियुक्त गरिएको थियो । श्रीलंकाको भिक्षु महासंघले पनि योग्यताको आधारमा कम उमेरको भएपनि उहाँलाई नै दक्षिणी श्रीलंकाका "संघनायक" भिक्षु नियुक्त गरिएको थियो ।

सन् १९२३ मा भारतका सुप्रसिद्ध कविवर रवीन्द्रनाथ टैगोर (सन् १८६१-१९४१) श्रीलंकाको भ्रमणमा आउनुभएको बेला मातर नगरमा महामन्तिन्द परिवेणमा उहाँको भव्य स्वागत गरी "सम्मानपत्र" प्रदान गरिएको थियो । सो कार्य धर्मकीर्ति श्री धम्मावास

नायक स्थविरको प्रमुखतामा सम्पन्न गरिएको थियो ।

यस "महामन्तिन्द परिवेण" मा पुगेर भिक्षु धर्मकीर्ति श्री धम्मावास नायक महास्थविरको छत्रछायामा रही पालिसाहित्यको विस्तृत अध्ययन गर्ने मौका पाउनुभएका पहिलो नेपाली व्यक्ति हुनुहुन्छ - भिक्षु महानाम 'कोविद' ।

वि. सं. १९८६ को अन्तमा, साहू दशरत्न तुलाधरको सहयोगमा गृहस्थको रूपमा मोहनरत्न कंसाकार (१२-१३ वर्षका बालक) उहाँका साथै श्रीलंका पुगेका थिए । उहाँहरू (दशरत्न तुलाधर, उहाँको कान्छो छोरा त्रिरत्न र मोहनरत्न कंसाकार) श्रीलंका पुग्नासाथ सर्वप्रथम केलनियास्थित "विद्यालंकार परिवेण" मा जानुभएको थियो जहाँ साहू दशरत्न तुलाधरका ज्येष्ठ पुत्र गजरत्न "श्रामणेर अनिरुद्ध" भई केही महिना अगाडिदेखि रहँदै थिए । पुत्र श्रामणेर अनिरुद्धको पत्रानुसार नै उहाँहरू श्रीलंका आएका थिए ।

साहू दशरत्न तुलाधर (पछि भिक्षु धम्मालोक) एक महिनाजति श्रीलंकाका विभिन्न ऐतिहासिक स्थल एवं नगरहरूको परिभ्रमणपछि भारत फर्कनुभयो । ती दुई बालकहरूमा त्रिरत्न तुलाधर (दशरत्नको कान्छोपुत्र) पछि भारतमै फर्के त मोहनरत्न कंसाकार विद्यालंकार परिवेणमा केही महिना भिक्षु राहुल सांकृत्यायन र भदन्त आनन्द कौशल्यायनसित संस्कृत एवं सिंहलीभाषा अध्ययन गरी विद्यालंकार परिवेणका प्रधानाचार्य लु. धम्मानन्द महास्थविर (सन् १८६९-१९४५) को अनुमतिअनुरूप मातर पुगी महामन्तिन्द परिवेणका नायकपाद भिक्षु धर्मकीर्ति श्री धम्मावास नायक महास्थविरको आचार्यत्वमा प्रव्रजित भई "श्रामणेर महानाम" हुनुभएको थियो ।

श्रामणेरा महानामले ६-७ वर्ष धम्मावास महास्थविरको छत्रछायामा रही पालीसाहित्य अध्ययन गरे त पछि पुनः २/३ वर्ष विद्यालंकार परिवेणमा आई लु. धम्मानन्द महास्थविरको छत्रछायामा रही पाली, संस्कृत, सिंहलीभाषा साहित्य र इतिहासको पनि विशेष अध्ययन-मनन गरी सन् १९४० मा भारत फर्कनुभएको थियो ।

श्रामणेरा महानाम भारतमा आई हिन्दी साहित्यमा 'कोविद' पास गरी १७ अक्टोबरका १९४३ का दिन सारनाथको बर्मीज बुद्धविहारमा भिक्षु ऊ. चन्द्रमणि महास्थविर (सन् १८७६-१९७२) को उपाध्यायत्वमा उपसम्पन्न भई भिक्षु महानाम 'कोविद' हुनुभएको थियो । उहाँका साथै श्रामणेरा प्रज्ञारश्मि पनि सँगै उपसम्पन्न हुनुभएको थियो ।

श्रामणेरा महानाम उपसम्पन्न हुनुभएको भण्डै वर्षदिनपछि कुशीनगरको भिक्षु सीमागृहमा २१ जून १९४४ का दिन उपसम्पन्न हुनुभएका भारतीय भिक्षु धर्मरक्षित श्रीलंकाको मातरस्थित 'महामन्तिन्द परिवेण' मा अध्ययनार्थ पुग्नुहुने दोस्रो प्रमुख विदेशी शिष्यको रूपमा लिन सकिन्छ त तेस्रो शिष्यको रूपमा नेपालकै श्रामणेरा अश्वघोष हुन पुगेको थियो ।

उहाँहरू दुवैजना (भिक्षु धर्मरक्षित र श्रामणेरा अश्वघोष) सँगै कुशीनगरबाट २४ जुलाई १९४४ का दिन प्रस्थान गरी सारनाथ र बुद्धगयाको अवलोकनपश्चात् अगस्तको पहिलो दिन मण्डपमकैम्पमा पुग्नुभएको थियो । त्यहाँ केही दिनको विश्रामपछि त्यहाँबाट धनुष्कोटी बन्दर्गाहमा पुगे । त्यहाँबाट उहाँहरू जहाजबाट तलइमनार हुँदै ८ अगष्ट १९४४ का दिन मातरस्थित महामन्तिन्द परिवेणमा पुग्नुभएको थियो ।

भिक्षु धर्मरक्षित महामन्तिन्द परिवेणमा नायकपाद धर्मकीर्ति श्री धम्मावास नायक महास्थविरको आश्रयमा रही विस्तृत पालीसाहित्य एवं अन्य साहित्य र इतिहासको अध्ययन पूरा ३० महिना (अगष्ट, १९४४ - फरवरी, १९४७) को अवधिमा पूर्ण गरी १९ फरवरी १९४७ का दिन 'त्रिपिटकाचार्य' उपाधिसमेत हासिल गरी फरवरीको अन्तमा कुशीनगर आइपुग्नुभएको थियो ।

यस्तै श्रामणेर अश्वघोष पनि भिक्षु धर्मरक्षितका साथ महामन्तिन्द परिवेणमा पुगी पालीसाहित्यको अध्ययन-मनन गर्दै आएको ऋण्डै ५ वर्षपछि गुरूवर धर्मकीर्ति श्री धम्मावास महास्थविरको उपाध्यायत्वमै उपसम्पन्न भई "भिक्षु अश्वघोष" हुनुभएको थियो । उहाँ उपसम्पन्न (१ मई १९४९ का दिन) हुनुभएको अढाई वर्षपछि सन् १९५१ को नवम्बर महिनामा नेपालमा तथागतका अग्रश्रावक सारिपुत्र र मौद्गल्यायन महास्थविरको अस्थिधातु आगमनको बेलामा एकपटक आउनुभई पुनः श्रीलंका फर्की सन् १९५२ को अप्रिल महिनामा सारनाथ आइपुग्नुभएको थियो ।

यसप्रकार "महामन्तिन्द परिवेण" का प्रधानाचार्य धर्मकीर्ति श्री धम्मावास महास्थविरको आश्रयमा रही पालीसाहित्य अध्ययन गर्नुभएका भिक्षु महानाम 'कोविद', त्रिपिटकाचार्य भिक्षु धर्मरक्षित र नेपालका छैठौं संघनायक हुनुभएका भिक्षु अश्वघोष महास्थविरको योग्यता एवं धर्मप्रचारको गतिविधिबाट उहाँहरूका गुरूवरको योग्यता छर्लङ्ग हुन आउँछ ।

भिक्षु धर्मकीर्ति श्री धम्मावास नायक महास्थविर-जीवनको अन्ततिर सन् १९४९ को नवम्बरदेखि बिरामी भई कोलम्बो अस्पतालमा रहनुभएको थियो । त्यसपश्चात् आफ्नै विहार एवं

परिवेणमा रही स्वास्थ्योपचार गरिहनुभएको थियो । उहाँले आफ्नो जीवन २८ दिसम्बर १९४९ का दिन ६१ वर्षको उमेरमा अन्त गर्नुभयो । उहाँको शवलाई ४ दिन श्रद्धालुहरूको दर्शनार्थ राखी १ जनवरी १९५० का दिन भव्य शवयात्रापश्चात् दाहसंस्कार कार्य सम्पन्न गरिएको थियो ।

- सन्दर्भ -

१. लंका-यात्रा - भिक्षु धर्मरक्षित
किताब महल, इलाहावाद - १९४८
२. गुरूवर की याद में - भिक्षु धर्मरक्षित
'धर्मदूत', वर्ष-१४, अंक-११
(फरवरी, १९५०)
३. भिक्षु महानाम 'कोविद' - चन्द्रमान वज्राचार्य,
नेपालभाषा एकेडेमी-यँ,
ने. सं. १११५

"ज्ञानमाला स्मारिका"

- नेपाल राष्ट्रिय ज्ञानमाला समिति
बु.सं.-२५६२/वि.सं.-२०७५

११. प्रो. जोसेफ टुच्चि

२० औं शताब्दीको मध्यसम्म पनि एशिया महादेशको एक अति दुर्गम भूखण्डको रूपमा रहेको तिब्बतमा प्राचीन बौद्ध ग्रन्थहरूको अध्ययन अनुसन्धानको निमित्त दुर्गम बाटो हुँदै तिब्बत पुगी ती बौद्ध ग्रन्थहरूको उद्धारकार्य गर्नुभएका केही सुप्रसिद्ध तिब्बती यात्रुहरूमा इटालीका प्रो. जोसेफ टुच्चि (Prof. Giuseppe Tucci) पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ ।

उहाँको जन्म ५ जून १८९४ का दिन इटालीको मासेरता (Macerata) नामक नगरको एक कुलीन परिवारमा भएको थियो । उहाँले आफ्नो प्रारम्भिक, माध्यमिक एवं उच्च शिक्षा रोमको विद्यालय एवं विश्वविद्यालयबाट नै प्राप्त गर्नुभएको थियो । उहाँलाई डी. लिट् (D.Litt) को उपाधि रोम विश्वविद्यालयबाट नै प्रदान गरिएको थियो ।

जोसेफ टुच्चिले आफ्नो अध्ययन कार्य पनि रोम विश्वविद्यालयबाट नै सुरु गर्नुभएको थियो । एक साधारणरूपमा अध्यापन कार्य सुरु गर्नुभएका उहाँले पछि आएर क्रमशः आफ्नो देशमा मात्र होइन विदेशका कयौं विश्वविद्यालयहरूमा समेत पुगी आफ्नो मूल विषय धर्म र दर्शनसम्बन्धी अध्यापन कार्य गर्नुभएको थियो ।

यसै क्रममा उहाँ सन् १९२५ मा भारतमा आइपुग्नुभएको थियो । उहाँले विशेषतः कलकत्ता विश्वविद्यालय र बोलपुरस्थित रवीन्द्रनाथ टैगोर (सन् १८६१-१९४१) द्वारा स्थापित शान्तिनिकेतन-

प्रो. जोसेफ टुच्चि

(सन् १८९४-१९८४)

विश्वभारती विश्वविद्यालयमा इटाली, चिनी र तिब्बतीभाषा सिकाउनु भयो । भारतको अध्यापनकालमा उहाँको समस्त व्ययभार इटालीका तत्कालीन मुसोलिनी सरकारले ब्यहारेको थियो ।

सन् १९२९ मा प्रो. जोसेफ टुच्चिलाई इटालीयन एकेडेमिले आफ्नो सदस्यको रूपमा नियुक्त गरिएको थियो । यसै क्रममा सन् १९३३ मा आएर उहाँले मध्य एवं सुदूरपूर्वको विशेष अध्ययन अध्यापन गराउने हेतुले "Italian Institute" स्थापना गर्नुभएको थियो । यसै क्रममा उहाँले कयौँपटक नेपाल र तिब्बतको यात्रा सम्पन्न गर्नुभएको थियो । उहाँले तिब्बतको मात्र आठपटक यात्रा गर्नुभएको थियो । उहाँले तिब्बतको विशेषतः इतिहास, कला-संस्कृति, भूगोल आदि विषयका महान् ज्ञाता भई सो विषयमा कयौँ कृतिहरूको पनि रचना गरी नेपाल र तिब्बतको पूर्ण जानकारी एशियालीहरूलाई मात्र होइन यूरोपीयहरूलाई पनि जिज्ञासा एवं आकर्षण गराउनमा उहाँ अति सफल हुनुभएको थियो ।

उहाँले नेपालको दुर्गम हिमाली भेगमा ६ पटक यात्रा सम्पन्न गरी नेपालको ऐतिहासिक सत्य-तथ्य वृत्तान्त संसारसामू प्रष्ट पारिदिनुभएको थियो । यसमा एक प्रमुख विषय थियो- नेपालको साँच्चिकै प्रमुख धर्म "बुद्धधर्म" रहेको ऐतिहासिक सप्रमाण (तथ्य) उहाँले उल्लेख गरिएको हामी पाउँछौ ।

प्रो. जोसेफ टुच्चिले नेपालको पश्चिमी प्रदेश कर्णाली खस मल्लराजाहरूको वारेमा विस्तृत अध्ययन-मनन अनुसन्धान गरी तिनीहरूको पूर्ण वंशावलीसमेत पत्तालगाई पश्चिमी नेपालका ती खस-मल्लराजाहरू पूरा बौद्धधर्मावलम्बी भएको र तिनीहरूका पूर्वज कुमाउँ-गढवाल (हाल भारतको हिमाञ्चल प्रदेशको क्षेत्र)बाट आई

जुम्लाको सिम्जा र दुल्लुलाई राजधानी बनाई विशाल खस साम्राज्य कायम गरिसकेको, पछि आएर राज्यविस्तारको क्रममा हिन्दूकरणमा परिणत भएको आदिबारे सत्य तथ्य कुराहरू खुलस्त पारिदिनुभयो । प्रो. जोसेफ टुच्चिको ऐतिहासिक तथ्यतालाई नेपालका इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्य (वि. सं १९४४-२०२९)ले पनि सहर्ष स्वीकार गर्नुभएको छ साथै उहाँले टुच्चिको विद्वत्तालाई प्रशंसा गरिराखेको पनि हामी पाउँछौ ।

प्रो. जोसेफ टुच्चिले सन् १९४८ मा इटालियन इन्स्टिच्यूटको अध्यक्ष भएदेखि मध्य एवं सुदूर-पूर्वका विभिन्न धर्म इतिहास, कला-संस्कृति आदिबारे द्रुतगतिमा अध्ययन-अनुसन्धान गर्दै लानुभयो । यद्यपि उहाँले यसको अनुभव सन् १९४९ देखि नै सुरु गर्नुभएको थियो । यसको ज्वलन्त प्रमाण हो - उहाँको पुस्तक "The Travels of a Buddhist Pilgrim in The Swat Valley - Pakistan" । यस पुस्तक विश्वकवि रवीन्द्रनाथ टैगोरद्वारा स्थापित "The Greater Indian Society" को तर्फबाट प्रकाशित भएको थियो ।

प्रो. जोसेफ टुच्चिको सम्पर्क विशेषतः २० औं शताब्दीको मध्यदेखि नेपाली विशिष्ट विद्वद्व्यक्तिहरूसित पनि परिचित हुँदै आएको थियो । ती विद्वद्व्यक्तित्वहरूमा राजगुरु पण्डित हेमराज शर्मा, केशरबहादुर के.सी, माधवलाल कर्माचार्य, पण्डित हेमराज शाक्य, आचार्य भिक्षु अमृतानन्द प्रमुख थिए ।

प्रो. जोसेफ टुच्चिले नेपालको इतिहासलाई बौद्ध दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्दै लानुभएको थियो । उहाँले भारत, तिब्बत र मध्यएशियासम्म पनि बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसारमा नेपालको विशेष

योगदान रहेको तथ्य पनि उल्लेख गरिराख्नुभएको छ । तिब्बतका विभिन्न गुम्बाहरूमा नेपालीकलाकारहरूको योगदान रहेको लाई पनि बिर्सन नसकिने स्थितिमा रहेको बारेमा पनि उहाँले स्पष्ट उल्लेख गरिराख्नुभएको छ ।

उहाँले सन् १९५६ मा, नेपालमा चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलन सम्पन्न हुनुअगाडि नै तत्कालीन धर्मोदय-सभाका अध्यक्ष भिक्षु अमृतानन्द (वि.सं. १९७५-२०४७) लाई इटाली भ्रमण गर्न निम्तो दिइराख्नुभएको थियो । अतः भिक्षु अमृतानन्द विश्व बौद्ध सम्मेलन समाप्तिपश्चात् ३१ दिसम्बर १९५६ का दिन कलकत्ताबाट रोमतर्फ प्रस्थान गर्नुभएको थियो । उहाँले "रोम विश्वविद्यालय" मा नेपालभाषाको अध्यापनको साथै इटालीमा रहेका बौद्ध उपासकोपासिकाहरूलाई बुद्ध-धर्मसम्बन्धी नियमितरूपमा प्रतिहप्ता प्रवचन दिँदै जानुभएको थियो । भिक्षु अमृतानन्दले इटालीलगायत अन्य कयौं यूरोपीय मुलुकहरूमा पनि परिभ्रमण गरी सन् १९५८ मा थाईलैण्डमा सम्पन्न हुन लागेको "पञ्चम विश्व बौद्ध सम्मेलन"मा सहभागी हुन आइपुग्नुभएको थियो ।

स्मरणीय छ, प्रो. जोसेफ टुच्चिले सन् १९५६ मा २५०० औं बुद्धजयन्तीको अवसरमा आफ्नो एक प्रमुख कृति "Minor Buddhist Texts" को पहिलो भाग प्रकाशित गर्नुभएको थियो । यसको दोस्रो भाग दुई वर्षपछि सन् १९५८ मा प्रकाशित गर्नुभएको थियो ।

सन् १९५६ मा जोसेफ टुच्चिको अन्य एक विशेष कृतिको पनि प्रकाशन भएको थियो । त्यो हो - "Preliminary report on Two Scientific expeditions in Nepal ". नेपालको

हिमाली भेगको दुर्गम यात्रासम्बन्धी लिखित यस पुस्तकको तर्फबाट प्रो. जोसेफ टुच्चिलाई नेपालसरकारको तर्फबाट सन् १९८१ मा "Birendra Pragyalankar" उपाधि प्राप्त भएको थियो ।

यसभन्दा अगाडि प्रो. जोसेफ टुच्चिले सन् १९५३ मा "Journey to Mustang" कृति प्रकाशित गर्नुभएको थियो । यसको भण्डै एक दशकपछि कर्णाली भेगको यात्रा वा त्यहाँको विशेष अध्ययन अनुसन्धान गरी तयार पारिएको कृति "Discovery of the Mallas" सन् १९६२ मा प्रकाशित गरिएको थियो ।

प्रो. जोसेफ टुच्चिले नेपाल र तिब्बतको बारेमा प्रशस्त मात्रामा ऐतिहासिक, धार्मिक, राजनैतिक, साहित्यिक प्रसंगका तथ्यहरू पत्तालगाई सो को पूरा विवरण आफ्नो कृतिहरूमा प्रकाश (प्रस्तुत) गरेबाट पश्चिमीजगत्लाई पूर्वीय धर्म, दर्शन, कला संस्कृति आदिबारे यथेष्ट जानकारी प्राप्त हुँदै आयो । उहाँको प्रायः इटाली र अंग्रेजीभाषामा लेखिएका मौलिक कृतिहरूबाट मात्र होइन उहाँद्वारा संस्कृत, तिब्बती र चीनीभाषामा लेखिएका ग्रन्थहरूको अनुवाद कृतिबाट पनि एशिया र यूरोपका जिज्ञासुहरूले प्रशस्त बौद्धिक ज्ञान हासिल गर्ने मौका पाएका थिए ।

प्रो. जोसेफ टुच्चिले सन् १९४९ मा तिब्बती इतिहास, कला र संस्कृतिको सम्बन्धमा ३ खण्डको रूपमा "Tibetan Painted Scrolls" नामक कृति लेखी प्रकाशनमा ल्याइसक्नुभएको थियो । तर पछि आएर उहाँले सन् १९६८ मा "Tibet -The Land of Snows" कृति पनि लेखी प्रकाशित गर्नुभएको थियो ।

उहाँले आफ्नो आठौँपटकको तिब्बत-यात्रा नेपालको पहिलो सगरमाथा (Mt. Everest) विजेता तेन्जिङ शेर्पा (सन्

१९१४-८६) सित सम्पन्न गर्नुभएको थियो । त्यसताका उहाँहरूले ल्हासा एवं मध्यतिब्बतका कयौँ गुम्बाहरूमा पुगी त्यहाँ रहेका कयौँ "छग्पे-ल्हाखङ्ग (पुस्तकालय)" हरूको निरीक्षण गरी सक्दो ती प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थहरू जम्मा गर्दै ल्याएका थिए । त्यसताका उहाँहरूले ४० मन जति पुस्तकहरू साथमा ल्याउनुभएको थियो । यसको निमित्त उहाँहरूले त्यसताकाको ३३०० पाउण्ड खर्च गरेर आउनुभएको थियो ।

जोसेफ टुच्चिले नेपाल र तिब्बतमा संकलन गरेका विशेषतः बौद्ध-धर्मसम्बन्धीका विभिन्न सामग्री एवं स्रोतहरूलाई उहाँले इटालीस्थित आफ्नो घरमा संग्रहालयको रूपमा राम्ररी संरक्षण गरिराखेबाट पश्चिमीजगतका पूर्वीय धर्म-दर्शनका जिज्ञासुहरूलाई उहाँको घर बुद्ध-धर्म अध्ययन गर्ने केन्द्रस्थल हुन गएको थियो ।

अन्तमा, आफ्नो यौवनावस्थादेखि नै इटालीका पुरातात्विक अभियान दलका प्रमुख भई पाकिस्तान, अफगानिस्तान र ईरान पुग्नुभएका जोसेफ टुच्चिले विशेषतः एशिया एवं यूरोपका विभिन्न एशियाटिक सोसाइटीको सदस्यता पनि प्राप्त गर्नुभएको थियो । यसका साथै कयौँ यूरोपीय एवं एशियाई विश्वविद्यालयहरूबाट कयौँ मानार्थ उपाधिहरू पनि प्राप्त गरिसक्नुभएका प्रो. टुच्चिले आफ्नो जीवन ५ अप्रिल १९८४ का दिन अन्त गर्नुभएको थियो ।

-सन्दर्भ -

- 1- The Western Contribution to Buddhism
-William Peiris,
Motilal Banarasidas
Jawahar Nagar, Delhi-7-1973
- 2 -Reflection on Buddhism of the Kathmandu Valley
- Harischandra Lal Singh
Education Enterprises (p.) Ltd,
Kathmandu -1996
- 3 - Brief Encyclopaedia of Buddhism in Nepal
- Harischandra Lal Singh
Ratna Pustak Bhandar,
Kathmandu, Nepal - 2007
- ४ - विश्वभारती में बौद्ध-शास्त्रकी चर्चा - डा. सुधांशु विमल बरूआ
"संघप्रकाश",
दिसम्बर, १९७८
५- 'धर्मोदय'
वर्ष-१०, अंक-२,३
(दिसम्बर-जनवरी, १९५६-५७)
- "अर्हत"
वर्ष-६, अंक-३
(मंसिर, २०७५)

लामा अनगारिक गोविन्द
(सन् १८९८-१९८५)

१२. लामा अनगारिक गोविन्द

२० औं शताब्दीमा बुद्ध-धर्मको महत्तालाई अंगीकार गरी आफ्नो सम्पूर्ण जीवन बुद्ध-धर्म प्रचार-प्रसारको निमित्त समर्पित गर्नुभएका केही यूरोपीय व्यक्तित्वहरूमा लामा अनगारिक गोविन्द पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ ।

सन् १८९८ मा जर्मनको एक प्रतिष्ठित परिवारमा जन्मनुभएका उहाँ युवावस्थामै सेनामा सम्मिलित भई विश्वयुद्धको क्रममा भारतमा आउनुभएको थियो । उहाँले सैनिक भई प्रथम विश्वयुद्धको भयानक दृश्य आफैले प्रत्यक्ष देख्नुभएको कारण विश्वशान्तिको निमित्त यथार्थरूपमा बुद्ध-धर्मको महत्ता अपरिहार्य भएको महशुस गर्नुभएको थियो । अतः उहाँले सन् १९२८ देखि बुद्ध-धर्ममा दीक्षित भई अनगारिक (ब्रम्हचारी) जीवन बिताई विशेषतः सुरुमा बुद्ध-धर्मका पवित्र स्थलहरूको अवलोकन गर्दै जानुभयो ।

स्मरणीय छ, भारतमा बुद्ध-धर्मका पुनरुद्धारक हुनुभएका श्रीलंकाका अनगारिक धर्मपाल (महाबोधि-सभाका संस्थापक)ले भारतमा बुद्ध-धर्म प्रचारार्थ धर्मदूत भिक्षुहरूको वृद्धि गर्दै लैजाने अभिप्रायले सन् १९२५ मा कैण्डी (Kandy) मा "फोस्टर श्रामणेर विद्यालय" (Foster Buddhist Seminary) स्थापना गर्नुभएको थियो । यस फोस्टर श्रामणेर विद्यालयमा सम्मिलित पहिलो समूहका १० जना श्रामणेरहरूलाई कैण्डीमा केही वर्ष पठन-पाठन गराई सन् १९२९ मा भारतमा ल्याई बंगालको बोलपुरस्थित विश्वकवि

रवीन्द्रनाथ टैगोर (सन् १८६१-१९४१) द्वारा स्थापित 'शान्तिनिकेतन-विश्वभारती' मा अध्ययनार्थ ल्याइएको थियो ।

शान्ति निकेतनमा डेढ वर्ष जति अध्ययन गराइसकेपछि ती श्रामणेरहरूलाई अनगारिक धर्मपालले सारनाथमा आफूले स्थापना गरेका "अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध शिक्षण संस्थान" मै ल्याइए । त्यसबेला ती श्रामणेरहरूलाई शिक्षा दिनेहरूमा श्रीलंकाका भदन्त शासनश्री महास्थविर, एच. धम्मालोक महास्थविरका साथै जर्मनका अनगारिक गोविन्द पनि हुनुहुन्थ्यो जसले ती श्रामणेरहरूलाई पश्चिमी दर्शनसम्बन्धी अध्ययन गराउनुहुन्थ्यो । ती श्रामणेरहरूमा पछि जेतवन-श्रावस्तीका पुनरुद्धारक हुनुभएका भिक्षु एम. संघरत्न नायक महास्थविर (सन् १९११-८५) ज्येष्ठ श्रामणेर थिए त अंग्रेजी "The Maha Bodhi" पत्रिकाका सम्पादक एवं नालन्दा विश्वविद्यालयमा बौद्ध-दर्शन विभागका महाचार्य हुनुभएका डा. भिक्षु धर्मरत्न (सन् १९१७-८५) कनिष्ठ थिए ।

अनगारिक गोविन्द सारनाथको "अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध शिक्षण संस्थान" पश्चात् रवीन्द्रनाथ टैगोरको शान्तिनिकेतनमा अध्ययनार्थ पुग्नुभएको थियो । यसै शान्तिनिकेतन-विश्वभारतीमा अध्यापन गरिरहेकै बेला सन् १९३३ को गर्मी बिदामा अनगारिक गोविन्द जम्मू-काश्मिरप्रदेशको श्रीनगरमा पुग्नुभएको थियो । त्यसैताका भारतका महापण्डित-त्रिपिटकाचार्य भिक्षु राहुल सांकृत्यायन (सन् १८९३-१९६३) पनि जम्मू काश्मिरकै 'गिलगित' भन्ने स्थानमा ध्वंसित (जीर्ण भएको) एक प्राचीन स्तूपमा प्राप्त हस्तलिखित ग्रन्थहरूको उद्धार गर्ने हेतु श्रीनगर पुग्नुभएको थियो । तर वृतिश-भारतीय सरकारले उहाँलाई गिलगित जान अनुमति दिएन । अतः उहाँले

गिलगित्को सट्टा लद्दाख (लेह) जाने निर्णय गर्नुभयो । उहाँको साथ अनगारिक गोविन्दले पनि सँगै लद्दाख जाने इच्छा व्यक्त गर्नुभयो ।

यसरी उहाँहरू दुवै जना जम्मू-काश्मिरको राजधानी श्रीनगरबाट द्रास-कार्गिल-मूलवेक-लामापुर हुँदै रिङ्गडोम गुम्बामा पुग्नुभएको थियो । रिङ्गडोम गुम्बामा त्यहाँका वृद्ध लामाको देहान्तपश्चात् उहाँको अवतारीको रूपमा रहेका ३-४ वर्षका लामाको पनि दर्शन गरी उहाँहरू पुनः सस्पोला-अलची-नीमू हुँदै लेह (लद्दाख) मा पुग्नुभएको थियो । यस अवधिभित्रमा उहाँहरूले हेमिस् गुम्बामा पनि पुगी त्यहाँको विशेष मेला, तिब्बती-धार्मिक नृत्यको पनि अवलोकन गरी आइसक्नुभएको थियो ।

अनगारिक गोविन्द र राहुल सांकृत्यायन लद्दाखमा दुई-अढाई महिना एकसाथ रही एक आपसमा वडो आत्मीयता र सहानुभूतिका साथ रहनुभएको थियो साथै सांस्कृतिक, सामाजिक आदि विषयमा पनि छलफल गरी बिताउनुभएको थियो । पछि अनगारिक गोविन्द एकलै शान्तिनिकेतनमा कक्षा सुरु हुन लागेको कारण फर्कनुभएको थियो ।

महापण्डित राहुल सांकृत्यायनले अनगारिक गोविन्दको योग्यता, क्षमता एवं स्वभावको बारेमा उल्लेख गरिराख्नुभएको छ -

“ब्रम्हचारी (अनगारिक) गोविन्दके साथ बात करनेमें आनन्द आता था । वह कलाकार, दार्शनिक होनेके अतिरिक्त यूरोप, अफ्रिका और एशियाके कितने ही भागों मे घुमे हुये थे । उनका स्वभाव मृदुल, वार्तालापका ढंग आकर्षक और रहन-सहन सीधी-सादी थी । चिड-चिडापन तो उनमे छू तक नही गया था ।”

अनगारिक गोविन्दले पछि आएर जर्मनको नागरिकता

त्यागी भारतीय नागरिकता लिनुभएको थियो । यसको मूलकारण एडोल्फ हिटलर (जर्मनको सत्तारूढ शासक, सन् १८८९-१९४५) को उग्र नीति थियो ।

सन् १९४७ मा अनगारिक गोविन्दले तिब्बती बौद्ध-धर्मका ४ सम्प्रदाय (निङ्गमा, सक्य, कग्यु र गेलुक) मा कग्यु-पा सम्प्रदायमा दीक्षित भई त्यस बारेमा विस्तृत अध्ययन मनन गर्नुभएको थियो ।

स्मरणीय छ, कग्यु-पा सम्प्रदाय तिब्बतमा गुरू मार्पा (सन् १०१५-९७) ले सुरूवात गर्नुभएको थियो । उहाँका गुरू भारतको विक्रमशिला महाविहारका महासिद्ध नारोपा थिए । उहाँ (मार्पा) का शिष्य मिलरेपा (सन् १०५२-११३५) को समयमा उहाँको योगचर्याले गर्दा कग्यु-पा सम्प्रदायको महिमा निकै बढ्न गएको थियो ।

लामा अनगारिक गोविन्दले सन् १९५२ मा भारत र पश्चिम बर्लिन दुवै ठाउँमा "Arya Maitreya Mandala" नामक एक संस्था स्थापना गर्नुभएको थियो । उहाँ यस संस्थाका "धर्मानुशासक" पदमा रहनुभएको थियो ।

यसप्रकार लामा अनगारिक गोविन्दको अध्ययन एक पक्षीय मात्र नभइकन थेरवाद, महायान एवं तिब्बती बौद्ध-धर्मको बारेमा पनि पर्याप्त ज्ञान भएको फलस्वरूप उहाँका कृतिहरू पनि सोही अनुरूप सर्वमान्य (प्रामाणिक) रूपमा मान्दै आएका छन् ।

उहाँ विशेषतः भारतको उत्तराखण्डस्थित अल्मोडामा डेढ-दशकजति रही पछि "आर्य मैत्रेय मण्डल" कै लक्ष्य (बोधिसत्व आदर्श) को प्रचार-प्रसारार्थ संयुक्त राज्य अमेरिकाको क्यालिफोर्नियामा पुग्नुभएको थियो ।

अफशोच ! उहाँ बोधिसत्व (बोधिचित्त) आदर्शको प्रचार-

प्रसारकै दौरानमा California को Mill Valley मा रहनुभएको बेला १४ जनवरी १९८५ का दिन ८७ वर्षको उमेरमा आफ्नो जीवनकाल त्यही अन्त गर्नुभएको थियो ।

- लामा अलगारिक गोविन्दका केही प्रमुख कृतिहरू -:

1. The Psychological Attitude Early Buddhist Philosophy and its systematic representation according to Abhidhamma.
2. Foundations of Tibetan mysticism
3. Some Aspects of Stupa Symbolism
4. The way of the White clouds
5. Why I am a Buddhist

- सन्दर्भ -

1. Buddhism and Buddhist Studies in Germany
- Hans Wolfgang Achumann,
Internation-s Bonn-Bad Godesberg -1972
2. The Western Contribution to Buddhism
- William Peires
Motilal Banarasidas
Jawahar Nagar,Delli-7,-1973
- ३) मेरी जीवनयात्रा, भाग-२ - राहुल सांकृत्यायन
किताबमहल, इलाहाबाद - १९५०
'अर्हत्',
वर्ष-५, अंक-३,
(कार्तिक, २०७४)

१३. उपासक रत्नमुनि तुलाधर

बुद्ध-शासनको इतिहासमा बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसारार्थ बुद्धको जीवनकालदेखि नै राजाहरूले भन्दा बढी सहयोग साहू-महाजन (व्यापारी) हरूले गर्दै आएको प्रमाण यथेष्ट छ । सो स्थिति हालसम्म पनि सही-सलामत रहेको तथ्य हामीले पनि महशुस (अवगत) गर्दै आइरहेका छौ । यही क्रममा नेपालमा पनि बुद्ध-धर्मको प्रचार-प्रसारमा विभिन्नतरबाट योगदान गर्दै आउनुभएका एक साहू व्यक्तित्व हुनुहुन्छ - उपासक रत्नमुनि तुलाधर ।

उहाँको जन्म वि. सं. १९६०-६१ सालतिर नेपालको पश्चिमाञ्चलस्थित बुटवल नगरमा एक प्रतिष्ठित व्यापारीको रूपमा रहनुभएका मानमुनि वज्राचार्य (निधन-वि.सं. १९९८) को पुत्रको रूपमा भएको थियो ।

आफ्नो बाल्यकाल बुटवलमै व्यतीत गर्नुभएका उहाँ पछि आएर बुटवलका नामी घिउका व्यापारीको रूपमा चिनिए । उहाँले घिउको व्यापारको प्रसंगमा बरोबर भारतका विभिन्न नगरमा पनि पुग्ने गर्नुहुन्थ्यो । विशेषतः उहाँ गोरखपुर, वाराणसी (काशी-बनारस) पुग्ने गर्नुहुन्थ्यो । यस्तै एकपटक वि. सं. १९८० सालतिर उहाँ घिउ निर्यात गर्ने क्रममा बनारस पुगी आफ्नो कारोबार सकाई बुटवल फर्कन्दै हुनुहुन्थ्यो । उहाँ बनारसबाट रेलमा चढी गोरखपुर आउनुभएको बेला गाडी (रेल) मा भिक्षु ऊ. चन्द्रमणि महास्थविर (सन् १८७६-१९७२) सित भेट भयो । यसभन्दा अगाडिसम्म उहाँले भिक्षुहरू कोही देख्नुभएको थिएन सिर्फ बाबु-बाज्येहरूको तर्फबाट भिक्षुहरू

उपासक रत्नमुनि तुलाधर
(सन् १९०३/४-१९८०)

मूर्तिको रूपमा मात्र काठमाडौं उपत्यकाका विभिन्न बहा-बहीहरूमा अवस्थित रहेको मात्र देखाएको सम्भना थियो । यहाँ प्रत्यक्षरूपमा रेलमा भिक्षु ऊ. चन्द्रमणि महास्थविरलाई देखासाथ उहाँ आफैले आफू (पहेलो वस्त्र लगाएका-त्यागी जीवन बिताएका)हरूलाई नै 'भिक्षु' भनिने जानकारीको साथै नेपालमै जन्मिएका शाक्यमुनि बुद्धको सद्धर्म प्रचार-प्रसारको निमित्त सन् १८९१ देखि बर्माबाट भारतमा आई कुशीनगरमा रहँदै आएको जानकारी पनि दिए जसबाट साहू रत्नमुनि तुलाधर भिक्षु चन्द्रमणि महास्थविरबाट निकै प्रभावित भए ।

अतः त्यसबेलादेखि व्यापारको सिलसिलामा गोरखपुर, बनारस आदि सहरमा पुग्नुहुने बेलामा साहू रत्नमुनि तुलाधरले गोरखपुर सहरबाट ५६ कि. मि. पूर्वमा अवस्थित कुशीनगर (बुद्धको परिनिर्वाणस्थल) मा पुगी ऊ. चन्द्रमणि महास्थविरकहाँ बरोबर पुगी दानादि कार्य गर्दै जाने नियमित जस्तै हुन गएको थियो । यसबाट उहाँहरूको एक आपसमा घनिष्ठता बढ्दै गयो र साहू रत्नमुनि तुलाधर 'उपासक' को रूपमा परिचित हुँदै आयो ।

यसै संस्कार (बुद्ध, धर्म र संघप्रति अटल एवं समर्पित श्रद्धा) भएअनुरूप होला सन् १९२४ मा जयवर्धन नामका श्रीलंकाका एक श्रामणेर भारतका विभिन्न बौद्धतीर्थस्थलहरूको अवलोकनपछि लुम्बिनी पुगी त्यहाँबाट बुटवल नगरमा आउनुभएको बेला रत्नमुनि उपासककै आश्रयमा पुगे । उक्त श्रामणेर रत्नमुनि उपासकको घरमा झण्डै महिनादिन रहनुभएको थियो । उहाँ हिन्दीभाषाका पनि ज्ञाता हुनाको कारण उपासक रत्नमुनि तुलाधरका माता-पितालाई

पनि उहाँसित राम्ररी वार्तालाप गर्न वा ज्ञान गुणका कुरा सुन्न र बुझ्न अप्ठ्यारो भएन । त्यसैकारण बुटवलका अन्य श्रद्धालुहरू पनि बिस्तारै स्थविरवाद बुद्ध-धर्मप्रति आकर्षित हुँदै आए ।

यस्तैमा पुनः वि. सं. १९८९ को मध्य (सन् १९३२ को अन्त) तिर कुशीनगरमा भिक्षु ऊ. चन्द्रमणि महास्थविरकै तर्फबाट प्रव्रजित भएर आउनुभएका श्रामणेर धर्मालोक पनि बुटवल आइपुग्नुभएको थियो । उहाँ पनि पहिले काठमाडौं, असन-धालासिकोका दशरत्न वा बारासाहू नामका साहू व्यक्तित्व नै थिए । अतः उहाँको व्यक्तित्वबाट पनि उपासक रत्नमुनि तुलाधर एवं बुटवलवासी बौद्धधर्मावलम्बीहरू स्थविरवाद बुद्ध-धर्ममा आकर्षित हुँदै आए ।

श्रामणेर धम्मालोककै तर्फबाट रत्नमुनि उपासककी ज्येष्ठ पुत्री देवकुमारी तुलाधरले पहिलो पल्ट “नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स” भनी पञ्चशील ग्रहण गर्ने विधि सिकेकी थिइन् । स्मरणीय छ, वि. सं. १९८५ सालमा जन्मेकी देवकुमारी तुलाधरले बुटवलमा २००८ सालदेखि शिक्षणकार्यमा लागी वि. सं. २०३३ सालभित्रमा बुटवलका आदर्श विद्यामन्दिर हाइस्कूलका प्रधानाध्यापिकाको मात्र कदर-पत्र प्राप्त गरेकी थिएनन् । उनी रूपन्देही जिल्लाको सबैभन्दा पुरानो कार्यरत शिक्षिकाको रूपमा समेत परिचित भएकी थिइन् । पछि उनले आमा-बाबुको अनुमति प्राप्त गरी वि. सं. २०३५ सालमा (५० वर्षको उमेरमा) कुशीनगरमा पुगी भिक्षु ऊ. चन्द्रमणि महास्थविरका एक शिष्य भिक्षु अच्युतानन्द महास्थविर (निधन - ९ अक्टोबर १९९६) को आचार्यत्वमा प्रव्रजित भई ‘अनगारिका देवाचारी’ हुन पुगेकी थिइन् ।

साहू रत्नमुनि तुलाधरको परिवारमा सही बौद्धसंस्कार

भिन्नाउने अन्य एक विशेष व्यक्तित्व हुनुहुन्छ-कपिलवस्तुका श्रामणेर विशुद्धानन्द । वि. सं. १९९३ सालमा कपिलवस्तुबाट बुटवलमा आउनुभएका श्रामणेर विशुद्धानन्द पनि उपासक रत्नमुनि तुलाधरकै आश्रयमा ३-४ वर्ष नै रहनुभएको थियो ।

त्यस अवधि (वि.सं. १९९३-९७) भित्रमा श्रामणेर विशुद्धानन्दले उपासक रत्नमुनि तुलाधरको सहयोगमा कयौं शासनिक कार्यहरू सम्पन्न गर्न पाएका थिए । त्यसताका उहाँले बुटवलमा रहेका एवं त्यहाँ आउनुहुने विभिन्न मत-मतान्तरवादीहरूसित धार्मिक छलफल गरी तिनीहरूलाई शान्त पार्न (चित्त बुझाउन) पनि सक्षम भएका थिए । त्यसैताका उहाँले लेखन एवं सम्पादन गर्नुभएको एउटा स्मरणीय पुस्तक हो - "भगवान् बुद्ध और भावना" । यस पुस्तकलाई रत्नमुनि उपासकले बु. सं. २४८४ (वि. सं. १९९७) मा प्रकाशित गरिएको थियो ।

स्मरणीय छ, हिन्दीभाषामा लेखन एवं प्रकाशन भएको यस पुस्तकको नेपालीभाषामा अनुवाद पोखराका भिक्षु श्रद्धानन्द महास्थविर (वि. सं. १९९४-२०७३)ले दुई दशकअगाडि नै गरी वि. सं. २०५३ सालमा आफ्नी आमा अनगारिका सुधम्मा (वि. सं. १९६५-२०४९) को पुण्यस्मृतिमा आफैले प्रकाशित गर्नुभएको थियो ।

श्रामणेर विशुद्धानन्दले सन् १९३७ मा भारतका एक सुप्रसिद्ध भिक्षु जगदीश काश्यप (सन् १९०८-७६) को पालि-हिन्दी अनूदित सुप्रसिद्ध ग्रन्थ "मिलिन्द-प्रश्न" मा विषय-सूची, नाम अनु-क्रमणी, शब्द-अनुक्रमणीको तयारीको साथै प्रूफकार्यमा पनि सहयोग गर्नुभएको थियो ।

उपासक रत्नमुनि तुलाधरले श्रामणेर विशुद्धानन्दलाई

उपसम्पन्न हुनको निमित्त आफू दाता बन्न तयार भएको जानकारी दिए । अतः श्रामणे र विशुद्धानन्द एवं त्यसताका उहाँसित विशेष सम्पर्कमा रही पालि-साहित्य अध्ययन गरिरहेका पोखराका दुई जना दिदीबहिनी टेकलक्ष्मी र यशोमति ताम्राकार (प्रव्रजित हुने चाहना गरिराखेका) लाई पनि साहू रत्नमुनि तुलाधर एवं उहाँको परिवारले अन्य मित्रवरहरू एवं नाताकुटुम्बहरूका साथ कुशीनगर पुन्याए । त्यहाँ श्रामणे र विशुद्धानन्द ऊ. चन्द्रमणि महास्थविरको उपाध्यायत्वमा उपसम्पन्न भई भिक्षु विशुद्धानन्द हुनुभयो त पोखराका ती दुईवटी दिदी-बहिनी पनि अनगारिका धर्मशीला र अनगारिका यशोमती भएकी थिइन् । यो सन् १९३९ को मई महिनाको कुरा हो ।

उहाँहरू सबै त्यस वर्षको वैशाखपूर्णिमा बु. सं. २४८३ (वि. सं. १९९६) कुशीनगरमा हर्षोल्लासका साथ मनाई बुटवल फर्केका थिए । त्यसताका कुशीनगरमा उहाँहरूका साथ बर्माबाट बुद्ध-धर्म अध्ययन गरी फर्कनुभएका भिक्षु शाक्यानन्द (नेपालका दोस्रो संघनायक - वि. सं. १९६६-२०५४) पनि सम्मिलित थिए । उहाँ पनि रत्नमुनि उपासकको समूहका साथ बुटवल हुँदै तानसेन आउनुभएको थियो ।

यसप्रकार उपासक रत्नमुनि तुलाधरले त्यसताका नेपालका प्रायः सम्पूर्ण ज्येष्ठ भिक्षु एवं अनगारिकाहरूलाई बुटवलमा आउनुहुने बेला आवश्यक आश्रय दिनुभएको थियो । उहाँकी कान्छी आमा माया उपासिका (द्रव्यप्रभा वज्राचार्य) पनि वि. सं. १९९९ सालमा भिक्षु प्रज्ञानन्द (नेपालका ज्येष्ठ संघनायक, वि. सं. १९५७-२०४९) का साथ कुशीनगर पुगी भिक्षु ऊ. चन्द्रमणि महास्थविरको तर्फबाट प्रव्रजित भई "अनगारिका महानन्दी" भएकी थिइन् ।

वि. सं. २००१ सालमा उपासक रत्नमुनि तुलाधरले बुटवलमा वैशाखपूर्णिमा (बु. सं. २४८८) भव्यरूपमा मनाउने उपासक बोधिरत्न वज्राचार्यलाई साथ लिई कुशीनगरमा ऊ. चन्द्रमणि महास्थविरलाई निम्तो गर्न पुगेका थिए तर त्यसताका कुशीनगरमा पनि वैशाखपूर्णिमा विशेषरूपमा मनाउने योजना भएको कारण नेपालकै आफ्ना दुईजना शिष्य श्रामणेर चुन्द र श्रामणेर अश्वघोष (हाल नेपालका संघनायक - भिक्षु अश्वघोष महास्थविर)लाई भिक्षु ऊ. चन्द्रमणि महास्थविरले उपासक रत्नमुनि र बोधिरत्नका साथ बुटवल पठाएका थिए ।

बुटवलमा वैशाखपूर्णिमा सर्वप्रथम भव्यरूपमा (बुद्ध-मूर्ति खटमा राखी नगर परिक्रमा गरी) मनाइसकेपछि श्रामणेर चुन्द (पछि भिक्षु चुन्द महास्थविर, वि. सं. १९७७-२०५६) बुटवल मै रहनुभयो त श्रामणेर अश्वघोष केही दिनको निम्ति काठमाडौँ-उपत्यकामा आउनुभएको थियो ।

उपासक रत्नमुनि तुलाधर बुद्ध-शासनिक कार्यमा निरन्तर लाग्दै रहनुभएको थियो । वि. सं. २०१८ सालको पौष महिनाको अन्ततिर पूर्वाञ्चलको भोजपुरमा 'शाक्यमुनि बौद्ध संघ' को आयोजनामा "शाक्यमुनि विहार" स्थापनाको रजत-वर्षको उपलक्ष्यमा भिक्षु महासंघद्वारा सम्पन्न हुन लागेको साप्ताहिक महापरित्राण पाठको आयोजनामा रत्नमुनि उपासक पनि भिक्षु शाक्यानन्द, भिक्षु चुन्द र श्रामणेर सुगतानन्दका साथ सम्मिलित हुन आउनुभएको थियो ।

यसप्रकार साहू रत्नमुनि तुलाधरले आफ्नो जीवन व्यापारिक व्यवसायमा मात्र नबिताई बुद्ध-शासनिक कार्यमा पनि

हरतरहले लागी आफ्नो जीवनलाई धर्ममय तुल्याई वि. सं. २०३७ सालमा आफ्नो जीवनलीला अन्त गर्नुभएको थियो ।

यसको वर्षदिनपछि उहाँकी धर्मपत्नी हेरालानी तुलाधरले पनि आफ्नो जीवन २०३८ सालमा अन्त गरेकी थिइन् त उहाँहरूकी सुपुत्री हुनुभएकी अनगारिका देवाचारीले पनि आफ्नो उद्देश्यपूर्ण धर्ममयजीवन ६४ वर्षको उमेरमा २३ पौष २०४९ का दिन अन्त गरिसकेकी थिइन् ।

◆
- सन्दर्भ -

- १) परलोकवाद खण्डन मण्डन - भिक्षु चुन्द शास्त्री
स्व. देवाचारी अनगारिका
पद्मचैत्य विहार, बुटवल-२०५१
- २) मेरो जीवन यात्रा - भिक्षु शाक्यानन्द महास्थविर
आनन्दकुटी विहारगुठी,
आनन्दकुटी विहार
काठमाडौं - २०४३
- ३) अनगारिका धर्मशीला र उहाँका कार्यहरू - तिलकमान गुभाजू
- धर्मशीला बुद्ध विहार,
नदीपुर, पोखरा - २५३३
- ४) सिंहल घुमक्कड जयवर्धन - राहुल सांकृत्यायन
राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली-१९६०
'अर्हत',
वर्ष-५, अंक-४
(माघ, २०७४)

भिक्षु गलगेदर प्रज्ञानन्द महास्थविर
(सन् १९२८-२०१७)

१४. भिक्षु गलगेदर प्रज्ञानन्द महास्थविर

आधुनिक युगमा भारतमा बुद्ध-धर्म प्रचार-प्रसारार्थ बाल्यकालदेखि आफ्नो समस्त जीवन बिताउँदै आउनुभएका केही सिंहली भिक्षुहरूमा गलगेदर प्रज्ञानन्द महास्थविर पनि एक हुनुहुन्छ।

उहाँको जन्म गत शताब्दीको तेस्रो दशक (सन् १९२८) मा श्रीलंकाको 'गलगेदर' नामक एक गाउँमा भएको थियो । उहाँलाई भारतमा बुद्ध-धर्म प्रचार-प्रसार गराउनेहेतु भारतका एक सुविख्यात भिक्षु बोधानन्द महास्थविर (सन् १८७४-१९५२) को अनुरोधमा उहाँको अंतेवासीको रूपमा राख्न भदन्त एम्. संघरत्न नायक महास्थविर (सन् १९११-८५) ले सन् १९४१ को अक्टोबर महिनामा श्रीलंकाबाट भारत ल्याइएको थियो ।

ती बालकलाई भारत पुऱ्याइएको ६/७ महिनापछि नै भिक्षु बोधानन्द महास्थविरले नै बु. सं. २४८६ (सन् १९४२ को वैशाख पूर्णिमा) का दिन लखनऊको रिसालदार पार्कस्थित आफ्नै बुद्ध-विहारमा प्रव्रजित गरी "गलगेदर प्रज्ञानन्द" नामकरण गरिएको थियो । स्मरणीय छ, उक्त दिन भारतका भदन्त आनन्द कौशल्यायनका साथ नेपालका श्रामणेर महानाम 'कोविद' पनि उपस्थित हुनुभएको थियो ।

श्रामणेर गलगेदर प्रज्ञानन्द सन् १९४८ को वैशाख पूर्णिमाका दिन उपसम्पन्न भई "भिक्षु गलगेदर प्रज्ञानन्द" हुनुभएको थियो । उहाँले पूरा एक दशक (सन् १९४२-५२) सम्म आफ्ना

गुरूवर भिक्षु बोधानन्द महास्थविरलाई एकान्तसेवीको रूपमा बडो लगनशीलताका साथ सेवा गर्नुभएको थियो । आफ्नो इच्छानुरूप एक सिंहलपुत्रलाई अंतेवासी वा उत्तराधिकारी बनाई भिक्षु बोधानन्द महास्थविरले ७८ वर्षको आफ्नो दीर्घजीवनकाल ११ मई १९५२ का दिन कलकत्ताको "हवडा अस्पताल"मा परित्याग गर्नुभएको थियो ।

भिक्षु गलगेदर प्रज्ञानन्दले आफ्ना गुरूवरको चाहना अनुरूप गुरूवरद्वारा स्थापित बुद्धविहार, लखनऊको सम्बर्द्धन एवं त्यहाँस्थित "अनुसन्धान पुस्तकालय" को संरक्षणमा दिलोज्यान दिँदै आउनुभयो ।

उहाँले गुरूवरको निधनको वर्षदिनपछि देखि नै बुद्धविहार, लखनऊमा बौद्ध-साहित्य अभिवृद्धि गराउनेहेतु सुरुमा तिब्बती भाषा एवं साहित्यको अध्ययन-अध्यापनको व्यवस्था गरिएको थियो । यसको निमित्त उहाँलाई विशेष सहयोग पाली प्रतिष्ठान, नालन्दामा रहँदै आउनुभएका मंगोलियाका भदन्त मंगलहृदय र शान्तिनिकेतन, कलकत्ताका संस्कृतअध्यापक भदन्त शान्तिद्वारा गरिएको थियो । त्यसताका उहाँहरू दुवैजनाले लेखनकार्य पनि गर्नुभएको थियो । भदन्त मंगल हृदयले "तथागत-गर्भसूत्र" त्यसैताका अनुवाद गर्नुभएको थियो त भदन्त शान्ति शास्त्रीले पनि सन् १९४५ मा अनुवाद गरिराख्नुभएको "बोधिचर्यावतार" लाई गलगेदर प्रज्ञानन्दको अनुरोधमा पुनः प्रेसकापी तयार गरी एक परिचयात्मक दीर्घभूमिका, आकर्षक आधुनिक विषय-सूची, अनुक्रमणिका एवं "बोधिचर्यावतार" का मूललेखक आचार्य शान्तिदेव (सातौं शताब्दी) का एक दुष्प्राप्य सुन्दर चित्रसमेत गलगेदर प्रज्ञानन्दलाई सुपुर्दगी गरिदिएअनुरूप सो ग्रन्थ "बुद्धविहार, लखनऊ" को पहिलो प्रकाशनको रूपमा सन्

१९५५ मा प्रकाशित भएको थियो ।

भिक्षु गलगेदर प्रज्ञानन्दले सन् १९५६ मा आफ्ना गुरूवर भिक्षु बोधानन्द महास्थविरका दुई प्रमुख कृति "भगवान् गौतम बुद्ध" (प्रथम संस्करण - सन् १९३३) र बौद्ध-चर्या-पद्धति-(प्रथम संस्करण - सन् १९४७) को द्वितीय संस्करण प्रकाशित गर्नुभएको थियो । यी दुवै पुस्तक अति लोकप्रिय हुनाको कारण "भगवान् गौतम बुद्ध" सन् १९८५ सम्ममा चतुर्थ संस्करण र बौद्ध-चर्या-पद्धति" सन् १९७९ सम्ममा पंचम संस्करण प्रकाशित भइसकेका थिए ।

गलगेदर प्रज्ञानन्दले विभिन्न विद्वान्हरूबाट लेखन एवं अनुवाद गरिएका कृतिहरूको मात्र प्रकाशन गर्दै आउनुभएको थिएन आफूले पनि सुरुमा श्रीलंकामा विद्यार्थीहरूलाई धर्मकथाको रूपमा लेखिएराखेका केही सिंहली पुस्तिकाहरूको हिन्दी अनुवाद गरी सन् १९६०-६२ भित्रमा "बुद्ध विहार प्रकाशन"को रूपमा एकपछि अर्को गर्दै प्रकाशित गरिएको थियो । यस्तै सन् १९६० मै उहाँले प्रथम शताब्दीका महान् बौद्ध दार्शनिक महाकवि अश्वघोषले वर्ण र जातिभेदसम्बन्धी ब्राम्हण-सनातन मतको सप्रमाण खण्डन गरी लेखिएको "वज्रसूची-उपनिषद्" पुस्तिकाको संस्कृतबाट हिन्दीमा अनुवाद गरी प्रकाशित गर्नुभएको थियो ।

भिक्षु गलगेदर प्रज्ञानन्दले सन् १९६०-७० को अवधिभित्रमा अनेकौं प्रमुख कृतिहरू प्रकाशनमा ल्याउनुभएको थियो जसमा एक बाबासाहेब डा. भीमराव अम्बेडकर (सन् १९९१-१९५६) को "भगवान् बुद्ध और उनका धर्म" पनि थियो । सन् १९५६ मा "The Buddha and His Dhamma" को रूपमा मूल अंग्रेजी रचनाको रूपमा प्रकाशित त्यस ग्रन्थको हिन्दी अनुवाद सुविख्यात बौद्धविद्वान

भदन्त आनन्द कौशल्यायनले सन् १९५७ मै पूरा गर्नुभएको थियो र सो ग्रन्थ "People Education Society, Bombay" को तर्फबाट प्रकाशित गरिएको थियो । यसै ग्रन्थलाई पुनः सर्वसुलभ गराउनेहेतु भिक्षु गलगेदर प्रज्ञानन्दले सन् १९७० मा "भारतीय बौद्ध शिक्षा परिषद्, श्रावस्ती" को तर्फबाट यसको द्वितीय संस्करण प्रकाशित गरिएको थियो तर यस प्रकाशनकार्यलाई मूलग्रन्थको अंग्रेजी र प्रथम हिन्दी संस्करणका प्रकाशक People Education Society ले अनधिकृत ठहर्‍याई भिक्षु गलगेदर प्रज्ञानन्द, मन्त्री "भारतीय बौद्ध शिक्षा परिषद्, श्रावस्ती" विरुद्ध बम्बई हाइकोर्टमा मुद्दा दायर गरी प्रकाशक (भारतीय बौद्ध शिक्षा परिषद्) लाई ग्रन्थ बेच्नबाट मनाही गरिदिएको थियो । सोसाइटीले पुनः आफ्नैतर्फबाट त्यस ग्रन्थको दोस्रो संस्करण प्रकाशित गरियो ।

भिक्षु गलगेदर प्रज्ञानन्दले सन् १९६८-६९ देखि भिक्षु एम्. संघरत्न नायक महास्थविरले प्राचीन जेतवन महाविहारको संरक्षणार्थ एवं श्रावस्तीको ती भग्नावशेष (पुरातात्विक) विहार अवलोकनार्थ आउने यात्रुहरूलाई सुविधाको निमित्त स्थापना गरिएको "जेतवन सम्बर्द्धन समिति" मा विशेष सहयोग गर्दै आउनुभएको थियो । उहाँहरू द्वयको विशेष प्रयासबाट श्रावस्तीमा "श्री लङ्कारामय विहार" पनि तयार हुन आएको थियो ।

भिक्षु गलगेदर प्रज्ञानन्दले सन् १९७७ मा २६०० औं बुद्ध-जन्मजयन्तीको अवसरमा विज्ञानभवन, नयाँ दिल्लीमा सम्पन्न "विश्व संस्कृति र सभ्यताको लागि बौद्ध-धर्मको देन" विषयमा भएको अन्तर्राष्ट्रिय बौद्धगोष्ठीबाट प्रभावित भई पुनः उहाँले बौद्ध ग्रन्थहरूको प्रकाशनकार्यमा अझ तीव्रता ल्याउने प्रण गर्नुभएको

थियो जसअनुसार उहाँले सुरुमा विशेषतः ती ग्रन्थहरूको जुन पहिले प्रकाशित भई अप्राप्त भइसकेका लाई धमाधम पुनर्मुद्रण गर्दै ल्याउनुभयो । त्यसमा प्रमुखतः भिक्षु राहुल साँकृत्यायन र भिक्षु जगदीश काश्यपको संयुक्त अनूदित ग्रन्थ "दीघनिकाय" (पहिलो संस्करण-सन् १९३७), डा. भिक्षु शान्ति शास्त्रीको हिन्दी अनूदित ग्रन्थ "बोधिचर्यावतार"(पहिलो संस्करण- सन् १९५५), डा. एच. सद्धातिस्स महास्थविरको "सरल पालि शिक्षा" (पहिलो संस्करण-सन् १९४९) एवं अन्य कयौं ग्रन्थहरूको प्रकाशन गर्दै ल्याउनुभयो । उहाँ स्वयंले पनि "धम्मपद" र "महापरिनिर्वाण सुत्त" पाली-हिन्दी अनुवाद पुस्तक प्रस्तुत गर्नुभएको थियो साथै "बौद्धोंकी दृष्टिमे अहिंसा", "बौद्धविवाह पद्धति", "महान् सेनानायक अम्बेडकर" बारे पनि लेखी प्रकाशन गर्नुभएको थियो ।

यस्तै सन् १९७८ मा भिक्षु गलगेदर प्रज्ञानन्दले "श्रावस्ती"को परिचय दिनुभएको थियो जसको अंग्रेजी अनुवाद पनि प्रकाशित गरिएको थियो । हिन्दी पुस्तक "श्रावस्ती" को सन् १९९१ मा आएर केही परिवर्तन एवं परिवर्द्धनका साथ द्वितीय संस्करण प्रकाशित गरिएको थियो ।

स्मरणीय छ, सन् १९७७ को अप्रिल-मई महिनादेखि "भारतीय बौद्ध शिक्षा परिषद्" को तर्फबाट "जेतवन-श्रावस्ती" नामक मासिक मुखपत्र पनि प्रकाशित गरिएको थियो ।

यहाँनिर यस पंक्तिका लेखकलाई भिक्षु गलगेदर प्रज्ञानन्दप्रति श्रद्धा वृद्धि हुनाका केही कारणहरू पनि उल्लेख्य ठान्दछु -

१) महापण्डित राहुल साँकृत्यायनले आफ्ना केही कृतिहरूमा भिक्षु

बोधानन्द महास्थविर एवं उहाँको अन्तेवासी गलगेदर प्रज्ञानन्द र बोधानन्द महास्थविरले संकलन गरेका पुस्तकहरू (पुस्तकालय) को बारेमा चर्चा गरिराखेको पाउनु ।

२) भारतस्थित बुद्धका संवेजनीय स्थलहरूको अवलोकन गर्न आउने श्रद्धालुहरू यात्राको क्रममा लखनऊमा आई रहनुपर्दा प्रायः भिक्षु बोधानन्द महास्थविरद्वारा निर्मित "बुद्ध विहार" मै रहने गर्दै आएको देखिनु । यसै सन्दर्भमा आफू पनि केहीपटक सो विहारमा रही विहारप्रमुख गलगेदर प्रज्ञानन्द महास्थविरको आश्रयमा रहन पाउनु ।

३) आफ्नो संकलनमा रहेका प्रायः बुद्ध-धर्मका हिन्दी पुस्तकहरू, बुद्ध विहार प्रकाशन, भारतीय बौद्ध शिक्षा परिषद् आदिमा भिक्षु गलगेदर प्रज्ञानन्दद्वारा "प्रकाशकीय" लेखिएको पाउनु ।

४) भगवान् बुद्धले २५ वटा वर्षावास बिताउनुभएको ठाउँ-जेतवन महाविहार-श्रावस्ती (सहेठ-महेठ,बहराइच) को पुनरुद्धारकार्यमा भिक्षु एम्. सधरन्त नायक महास्थविरपश्चात् भिक्षु गलगेदर प्रज्ञानन्द महास्थविरले नै प्रमुख भूमिका निभाउँदै आउनुभएको देखिनु ।

यस पत्तिका लेखकले गलगेदर प्रज्ञानन्द महास्थविरको पहिलोपटक दर्शन १७ जुलाई १९८४ का दिन बुद्ध विहार, रिसालदार पार्क लखनऊमा प्राप्त गरेको थियो त पछिल्लो दर्शन १७ अगस्त १९९७ का दिन जेतवन महाविहार वा श्रीलंकारामय विहार, श्रावस्तीमा गरी फर्केको थियो ।

भिक्षु गलगेदर प्रज्ञानन्दले भारतमा बुद्ध-धर्म प्रचार-प्रसारार्थ

भन्दै आठ दशकसम्मको धर्ममय जीवन बिताई अन्तमा आफ्नो जीवनकाल ३० नवम्बर २०१७ का दिन लखनऊ अस्पतालमा अन्त गर्नुभयो ।

- सन्दर्भ -

१. अतीत से वर्तमान - राहुल साँकृत्यायन
विद्यामन्दिर प्रेस, वाराणशी - १९५६
२. बोधिद्रुम - प्रकाशकीय
बुद्धविहार, लखनऊ - १९७२
(द्वितीय संस्करण)
३. दीघनिकाय - प्रकाशकीय
भारतीय बौद्ध शिक्षा परिषद्
बुद्धविहार, लखनऊ-१९७९,
४. बोधिचर्यावतार - प्रकाशकीय
बुद्ध विहार, लखनऊ - १९८३

“ज्योति उदय”

अंक-११,

बु. सं. - २५४८

१५. भदन्त डा. ऊ. आशिन जाणिस्सर सयादो

२० औं शताब्दीमा बुद्ध-धर्मको व्यापक प्रचार-प्रसार गर्नमा अग्रणी भूमिका निभाउनुभएका केही बर्मी धर्मकथिक भिक्षुहरूमा भदन्त डा. ऊ. आशिन जाणिस्सर सयादो पनि एक प्रमुख हुनुहुन्छ । उहाँलाई हामी "सितगु सयादो" को रूपमा पनि चिन्न सकिन्छ ।

उहाँको जन्म २३ फरवरी १९३७ का दिन मध्य बर्मा (म्यानमार) को बागो प्रदेश (Bago Division) स्थित थेगोन शहरमा भएको थियो । उहाँले आफ्नो प्रारम्भिक शिक्षा त्यहाँकै एक स्थानीय "Tat ywa Ale Kyaung" नामक विहारमा सन् १९४४ देखि सुरु गर्नुभएको थियो ।

सन् १९५२ मा, १५ वर्षको उमेरमा श्रामणेर हुनुभएका उहाँ सन् १९५७ मा पूरा २० वर्षको उमेरमा उपसम्पन्न भई "भिक्षु जाणिस्सर" हुनुभएको थियो । उहाँले बौद्ध-साहित्यको विस्तृत अध्ययन म्यानमारको यांगून, माण्डले र सगाई (Yangon, Mandalay and Sagaing) मा गरी पूरा गर्नुभएको थियो ।

भिक्षु जाणिस्सरले सन् १९६१ मा बुद्धधर्म अध्ययनको एक उच्च शिक्षा "सासनधज धम्माचरिय" उपाधि उत्तीर्ण गर्नुभएको थियो । उहाँ यसको दुई वर्षपछि नै रंगूनको "संघ विश्वविद्यालय"मा प्रवेश गर्नुभएको थियो । यहाँबाट उहाँले सन् १९६५ मा "बुद्ध-देशना" कोर्स पनि पूरा गर्नुभएको थियो ।

भदन्त डा. ऊ. आशिन ग्राणिस्सर सयादो
(जन्म-सन् १९३७)

सन् १९६५ मै उहाँले म्यानमारको दक्षिणी प्रान्तमा B.B.M. College को स्थापना गर्नुभएको थियो । यसको ३ वर्षपछि सन् १९६८ मा उहाँले संगार्ड डाँडामा भिक्षु, श्रामणेर एवं अनगारिकाहरूलाई बौद्धसाहित्यको अध्ययन-अध्यापनको पनि प्रबन्ध गर्दै आउनुभएको थियो ।

उहाँले बौद्ध-साहित्य अध्ययन-अध्यापनको मात्र प्रबन्ध गर्नुभएको थिएन, बुद्धधर्मको मेरूदण्डको रूपमा रहेको विपस्सना ध्यान भावनालाई पनि व्यापक प्रचार-प्रसारहेतु सन् १९७३ मा बर्माको "थाथोन प्रदेश" (Thathone Division) स्थित एक निर्जन स्थानको रूपमा रहेको "क्यौनका" नामक गाउँमा अवस्थित एक वनविहारमा आवासीयरूपमा नै रही विपस्सना-ध्यानको अभ्यास गर्दै गराउँदै आउनुभएको थियो ।

भदन्त ऊ. जाणिस्सर सयादोले सन् १९७५ देखि बर्मा देशको हरेक प्रदेशको कुना-कुनामा समेत पुगी धर्म व्याख्यान गर्दै आउनुभएको थियो । यसको दुई वर्षपछि उहाँले सन् १९७७ मा संगार्ड डाँडामा एक विहारको पनि निर्माणकार्य सुरु गर्नुभएको थियो जसलाई उहाँले "सितगु विहार" नामकरण गर्नुभएको थियो । त्यसबेलादेखि नै उहाँलाई "सितगु सयादो"को रूपमा सम्बोधन गर्दै ल्याएको थियो । यसको वर्षदिनपछि सन् १९७८ मा उहाँले Sitagu Missionary Association स्थापना गर्नुभयो । यसै मिशनरी संघको तर्फबाट सितगु सयादोले सन् १९७९ देखि देश-विदेशमा पनि धर्मदूतको कार्यभार वहन गर्दै आउनुभएको थियो । सोही क्रममा उहाँले ४० वटा जति देशहरूमा पुगी बौद्ध धर्मदूत कार्यमा सफलता हासिल गर्नुभएको थियो । यस्तै उहाँले ५० वटा जति सभा-सम्मेलनहरूमा

पनि सहभागी भई बुद्ध-धर्मको महत्तालाई विश्वभरमा प्रचार-प्रसार गर्नमा पनि सफलता हासिल गर्नुभएको थियो ।

भदन्त सितगु सयादो वा डा. आशिन जाणिस्सरले सन् १९८० मा आमजनताको निमित्त अत्यावश्यक पानीको व्यवस्था मिलाउन "Sitagu Water Donation Project" को पनि निर्माण कार्य सुरु गर्नुभएको थियो । यसको ५ वर्षपछि सन् १९८५ मा आमजनताको हितार्थ पुनः "Sitagu Ayudana Hospital" को निर्माणकार्य पनि सुरु गर्नुभएको थियो । यस अस्पताल सन् १९८९ देखि संचालनमा ल्याइएको थियो ।

भदन्त जाणिस्सर सयादोले सन् १९९२ मा Sitagu International Buddhist Academy को योजना तयार गर्नुभएको थियो र यसको ४ वर्षपछि सन् १९९६ देखि सो एकेडेमीमा कक्षा संचालन गर्दै आउनुभएको थियो ।

स्मरणीय छ, सन् १९९६ मा उहाँले संयुक्त राज्य अमेरिका (USA)को टेक्सासस्थित अस्तित्वमा "Sitagu Buddha Vihar" को स्थापना गर्नुभएको थियो । यसको दुई वर्षअगाडि नै १२ डिसेम्बर १९९४ का दिन त्यहाँ उहाँले "Theravada Dhamma Society of America" को पनि स्थापना गरिसक्नुभएको थियो ।

भदन्त जाणिस्सर वा सितगु सयादोको योगदानलाई कदर गरी उहाँलाई बर्मा सरकार (Union of Myanmar) ले मात्र विभिन्न उपाधिहरू प्रदान गरेको थिएन अन्य मुलुकहरूले पनि उहाँको योगदानलाई कदर गरी विभिन्न उपाधिहरू प्रदान गरेका थिए ।

उहाँलाई प्रदान गरेका ती विभिन्न उपाधिहरूमा केही

निम्न थिए -

- १) महाधम्मकथिक बहुजनहितधर
- २) अग्गमहासद्धम्म ज्योतिकधज
- ३) अग्गमहापण्डित
- ४) अभिधज महारट्ठगुरु
- ५) डि. लिट. यांगुन विश्वविद्यालयको तर्फबाट
- ६) पि. एच. डि. - महाचूलालङ्कूर्न राजविद्यालय, बैङ्कक, थाइलैण्ड
- ७) पि. एच. डि. - नवनालन्दा विश्वविद्यालय, भारत
- ८) पि. एच. डि. - महामकुट बौद्ध विश्वविद्यालय, बैङ्कक, थाइलैण्ड

भदन्त ऊ. आणिससर सयादोले बुद्ध-धर्मसम्बन्धी बर्मीभाषामा ९६ वटा र अंग्रेजीमा ५६ वटा कृतिहरू लेखी प्रकाशित गरिसक्नु भएको छ । उहाँको धर्म व्याख्यानको गिन्ती ५००० पटकभन्दा बढी भइसकेको छ त उहाँले ४० जनाभन्दा बढी स्वदेशका विद्यार्थीहरूलाई विदेशमा अध्ययनार्थ पठाइसक्नुभएको छ । यस्तै उहाँले म्यानमारमा ३२ वटा आँखा अस्पतालहरू खोली जनताहरूलाई उपकार गर्नुभएको पनि अति स्मरणीय हुन आउँछ ।

उहाँले Sitagu Water Donation Project , Sitagu Ayudana Hospital, Sitagu International Buddhist Academy र International Vipassana Academy स्थापना गरेदेखि उहाँलाई "आणिससर" भन्दा पनि बढी "सितगु सयादो" को नामबाट विश्वभरमा प्रसिद्धि मिल्न गएको छ ।

हाल ८२ वर्षमा रहनुभएका सितगु सयादोको विशेष सम्पर्क नेपालका हालका संघनायक भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरसित घनिष्ठ रहेको छ । यसैको फलस्वरूप उहाँ पटक-पटक नेपाल यात्रा गर्नु

भई नेपाली बुद्ध-धर्मप्रेमी श्रद्धालुहरूलाई धर्मावबोध गर्दै आउनुभएको प्रायःलाई थाहाभएको कुरा हो । यस्तै उहाँहरू द्वयको संयुक्त आयो जनामा अर्थात् म्यानमारको संगईस्थित Sitagu International Buddhist Academy र विश्व शान्ति विहार - मीनभवनस्थित Theravada Buddhist Academy को संयुक्त आयोजनामा लुम्बिनीमा गतः केही वर्षअगाडि १५-१८ नवम्बर २०१४ का दिन भव्यरूपमा अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध सम्मेलन (International Buddhist Conference) सम्पन्न गरिएको पनि स्मरणीय छ ।

यस पंक्तिका लेखकले भदन्त ऊ. जाणिस्सर सयादोको पहिलोपटक दर्शन सन् १९८६ को मई महिना (वैशाख, २०४३) मा गरेको सम्झना छ । त्यसताका उहाँ धर्मकीर्ति विहारका प्रमुख अनगारिका धम्मवतीको विशेष निमन्त्रणामा नेपाल आगमन गर्नुभएको थियो । त्यसबेला उहाँले विभिन्न विहार र सभास्थलहरूमा पुगी धर्मव्याख्यान गर्नुभएको थियो । सोही क्रममा मुनि विहार, भक्तपुरको आयोजनामा अरनिको सभाभवनमा पनि उहाँको प्रवचन कार्य सम्पन्न भएको थियो । उहाँको धर्मव्याख्यानलाई (बर्मीभाषाबाट नेपालभाषामा) अनगारिका धम्मवतीले अनुवाद गर्नुभएको थियो ।

स्मरणीय छ, भदन्त डा. ऊ. जाणिस्सर (सितगु-थेगोन) सयादोको विश्वप्रसिद्ध विपश्यनाचार्य सत्यनारायण गोयन्का (सन् १९२४-२०१४) सित पनि घनिष्ठ सम्पर्क थियो । विपश्यनाचार्य सत्यनारायण गोयन्काको निधनपश्चात् उहाँको अस्थि विसर्जन कार्य-जुन बर्माको सुप्रसिद्ध इरावदी नदीको मध्यमा चारैतर्फ डुँगाहरू गोलाकार बनाई जनसमूहले १००० वटा दीपसमेत प्रवाहित गरी विपश्यनाचार्य सत्यनारायण गोयन्काप्रति "श्रद्धाञ्जली"

अर्पित गरिएको थियो । उक्त अस्थि कलशयात्रा आरम्भ गर्नुअगाडि बर्माको माण्डलेस्थित "धम्ममण्डल विपस्सना केन्द्र" मा संघदानको आयोजना पनि गरिएको थियो । त्यस अवसरमा उपस्थितभएका भिक्षु महासंघ एवं गृहस्थहरूको सामू भदन्त सितगु सयादोले कल्याणमित्र सत्यनारायण गोयन्काप्रति "श्रद्धाञ्जली शब्द" यसप्रकार प्रकट गर्नुभएको थियो -

"सम्राट् अशोकपछि श्री सत्यनारायण गोयन्का नै यस्तो व्यक्ति हुनुहुन्छ जसले धम्मको प्रचार-प्रसार भारतमा मात्र होइन सारा विश्वमा गर्नुभयो ।

आदरणीय महानुभावहरू ! गोयन्का जानु भनेको नै अशोक जानु हो । गोयन्का के जानुभयो-आधुनिक अशोक जानुभयो । अतः सारा दुनियाँ उहाँको निधनबाट दुःखित भइरहेको छ । सबैलाई प्रभाव पारेको छ - अंग्रेज, अमेरिकन, अरब आदि सबैलाई ।

गोयन्का यस्तो व्यक्ति हुनुहुन्छ - जो कष्टर मुशिलमलाई पनि ध्यानशिविरमा सम्मिलित गर्न सक्नुहुन्छ जसको पूरा विश्वास रहेको हुन्छ कि सिर्फ अल्लाहको वचनमात्र सत्य हुन्छ । यस्ता विचार भएका कष्टर व्यक्तिहरूलाई समेत उहाँले विपस्सनाकेन्द्रमा सम्मिलित गराउन सफल हुनुहुन्छ र इजराइलका यहूदीहरूलाई समेत । अतः म स्पष्ट भन्न चाहन्छु कि उहाँ जानुको अर्थ हो - अशोकभै एक धर्मदूत जानु । एक यस्तो व्यक्ति जानु जसले दुनियाँलाई चक्षु (आँखा) दिनुभयो ।"

- सनूढरु -

- १) सतलडुठरनढरवनर - ढलकखु कु. ऒरररलसर
धरुडकीरुतल ढौदुध अडुधडन गुरुषुठी
धरुडकीरुतल वलहर, करठडरडौ - २०ॡ३

२) Daily Recitation-

Sitagu Buddha Vihara
Austin, Texas-U.S.A. -2017

- ३) "वलडशुडनर", वरुष - ॡॡ, अंक - ॡ,
(अकुठुवर, २०१ॡ)

Dhamma.Digital

अनगरिका कमला

(सन् १९४७-२०१७)

१६. अनगारिका कमला

बुद्ध-शासनको इतिहासमा, बुद्धकालदेखि नै उहाँको सद्धर्म प्रचार-प्रसारको निमित्त आ-आफ्नो जीवन गृहस्थ संसारबाट अलग्ग भई अर्थात् त्यागी जीवन बिताउँदै आउनुभएका अनगिन्ती भिक्षु-भिक्षुणीहरूको क्रममा, नेपालको सन्दर्भमा पनि शदियौंसम्मको भिक्षु-भिक्षुणी परम्पराको लोप भएपश्चात् २० औं शताब्दीको तेस्रो दशकको मध्यदेखि आएर पुनः भिक्षु (प्रव्रजित) हुने श्रद्धालुहरूको परम्परा सुरूवात भयो त चौथो दशकको सुरु (सन् १९३१) देखि महिलाहरूले पनि त्यागी जीवनको सुरूवात "अनगारिका" (प्रव्रजित) को रूपमा सुरु गरेको पनि भन्डै नौ दशक हुन लागेको छ ।

तथागतको जन्मस्थल रहेको देश-नेपालमा २० औं शताब्दीको मध्यसम्म(सन् १९५०)मा काठमाण्डौ उपत्यका, नेपालको पूर्वी भेग-भोजपुर र पश्चिमी भेग-तानसेनबाट कयौं श्रद्धालु पुरुष एवं महिलाहरूले आ-आफ्नो जीवन तथागतको सद्धर्म प्रचार-प्रसारको निमित्त समर्पित गरी बडो संघर्षपूर्वक सद्धर्ममा तल्लीन भएको थियो ।

यसै क्रममा २० औं शताब्दीको सातौं दशकको सुरु (सन् १९६१) मा गृहस्थ वेशमै बर्मा पुगी-त्यहाँको मोलमिन नगर स्थित सुप्रसिद्ध खेमाराम विहारमा त्यहाँको प्रमुख गुरूमा दो. पञ्जाचारीको उपाध्यायत्वमा प्रव्रजित भएकी एक नेपाली महिला थिइन् - सुश्री कमला राजकर्णिकार । "पञ्जा" नामबाट प्रव्रजित भएकी उनीलाई पछि नेपालमा सबैले गृहस्थकै नामबाट "अनगारिका कमला" कै रूपमा चिनिए । यहाँ उहाँकै संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत गर्दछु -

उनको जन्म काठमाडौंको कमलपोखरीस्थित "कृष्ण पाउरोटी" का जन्मदाता कृष्णकुमार राजकर्णिकारका नातिनी अर्थात् उहाँको ज्येष्ठ पुत्र पद्मबहादुर तथा बुहारी पद्मकुमारीको ज्येष्ठ पुत्रीको रूपमा वि. सं. २००४ सालको मंसिर महिनामा भएको थियो ।

उनले आफ्नो प्रारम्भिक शिक्षा नक्सालको नन्दी पाठशाला बाट र भोटाहिटीको बालकुमारी स्कूलबाट कक्षा ७ सम्म उत्तीर्ण गरिसकेकी थिइन् । त्यसैताका कमला राजकर्णिकारले आफ्नी आमा र ठूलीआमाको प्रयासबाट भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर (वि. सं. १९७८-२०६८) सित परिचित हुने मौका पाइन् । त्यसैमा आफ्नै मामा भिक्षु सुमंगल (वि. सं १९८६-२०५५) को सम्पर्कमा पुग्नासाथ उहाँको तर्फबाट नै बर्मा (म्यानमार) गई बौद्ध-साहित्य अध्ययन गर्न जाने अवसर पाइन् ।

त्यसताका (सन् १९६१-६२) बर्मामा नेपालका अनगारिकाहरू- धम्मवती, रत्नमञ्जरी, चमेली, उप्पलवण्णा, संघरक्षिता गुरुमाँहरू अध्ययनरत भइरहेका थिए । यिनीहरूमा विशेषतः बर्मी मा. गुणवती र धम्मवतीसमक्ष भिक्षु सुमंगलले आफ्नी भाञ्जी कमलालाई विशेष प्रबन्ध गरिदिनको निमित्त भनिराखेका थिए साथै प्रव्रजित गराउनको निमित्त दाताहरूको पनि बन्दोबस्त आफैले मिलाई राखेका थिए । यता नेपालबाट पनि आवश्यक पासपोर्ट एवं अन्य विभिन्न प्रबन्ध पिता पद्मबहादुर राजकर्णिकारले नै गरिदिनुभएको थियो । उहाँ स्वयं पनि छोरी कमलालाई कलकत्तासम्म पुऱ्याउन जानुभएको थियो ।

सुश्री कमला राजकर्णिकार कलकत्ता पुगी त्यहाँबाट

हवाइजहाजबाट रंगून हुँदै मोलमिनमा सन् १९६१ को जुलाई (जेष्ठ, २०१८) महिनामा प्रव्रजित भएको कुरा माथि उल्लेख गरिनै सकियो । उनी खेमारामको Nuns Studies मा बुद्ध-धर्मको अध्ययन सुरु गरी अभिधर्मको बारेमा पनि सरकारी तवरबाट संचालन गरिराखेको परीक्षामा समेत सफल (उत्तीर्ण) भइसकेकी थिइन् ।

अनगारिका पञ्जा वा कमला गुरूमां वि. सं. २०२२ सालमा बर्माया अध्ययन समाप्त गरी स्वदेश फर्किन् । त्यसताका उहाँभन्दा दुई वर्षअगाडि बर्माबाट "शासनधज धम्माचरिय" उपाधि हासिल गरी स्वदेश फर्किसकेकी अनगारिका धम्मवती प्रमुख, उहाँको सहयोगार्थ (सद्धर्म प्रचार-प्रसारको निमित्त) आउनुभएकी मा. गुणवती गुरूमां एवं अनगारिका रत्नमञ्जरीले आफ्नो स्थायी निवास (विहार) नरहेको कारण केलटोल तःखाँस्थित साहू रत्नज्योति कंसाकारकी श्रीमती दानलक्ष्मी कंसाकारको घरमा रही उपत्यकाका विभिन्न ठाउँ एवं विहारहरूमा पुगी धर्मव्याख्यान गर्दै आइरहेका थिए । यस्तैमा अनगारिका कमला पनि स्वदेश फर्की आफ्नै घरमा रही रहेकी कारण अनगारिका धम्मवती स्वयं उहाँकहाँ (कमलपोखरी) पुगी उनीलाई सँगै लिई एकैसाथ रहनुभएको थियो ।

त्यसबेला काठमाडौँ-नःघलको श्रीघःबहालमा अनगारिका धम्मवतीको विशेष पहलमा "धर्मकीर्ति विहार" को निर्माण कार्य भइरहेको थियो । पछि उक्त विहार पूर्ण तयार भएपश्चात् उहाँ-गुरूमांहरू (पाँचै जना - अनगारिका धम्मवती प्रमुख, मा. गुणवती, रत्नमञ्जरी, चमेली र कमला) सो विहारमा रही आ-आफ्नो व्यक्तित्व (प्रतिभा) अनुरूप बुद्ध-धर्म प्रचार-प्रसारको गतिविधिमा लाग्दै आइरहेका थिए ।

उहाँहरूमा विशेषतः कमला गुरूमां - जो त्यसताका १८ वर्षकी थिइन् ले आफ्नो निवास (धर्मकीर्ति विहार) नजिकै प्रभात प्रौढ हाईस्कूल संचालन गरिराखेको देखी आकर्षित भई आफूले पनि औपचारिक शिक्षाको रूपमा त्यहाँ अध्ययन गर्ने चाहना राखिन् तर सो विचार उनले न त धम्मवती गुरूमांसमक्ष राख्न सकियो न त स्कूलमै । यसको निमित्त उनलाई विशेष सहयोग उनकै कान्छो काका घनश्याम राजकर्णिकारले धम्मवती गुरूमांसित सल्लाह गरी स्कूलमा सँगै लगी अनुमती प्राप्त गराई कक्षा ८ मा भर्ना गरिदिए ।

यसप्रकार अनगारिका कमलाले सोही स्कूलबाट वि. सं. २०२४ सालमा एस.एल.सी (S.L.C.) परीक्षा दोस्रो श्रेणीमा उत्तीर्ण गरिन् । पछि क्रमशः विभिन्न कठिनाईको बावजूद पनि त्रिचन्द्र कलेजबाट आई. ए. र बी. एड्. पनि उत्तीर्ण गरिन् । वि. सं. २०२८-२९ सालदेखि कमला गुरूमांले भोछेँस्थित एक निम्न माध्यमिक विद्यालयदेखि शिक्षणक्षेत्रमा प्रवेश गरिन् । पछि उहाँले आनन्दकुटी विद्यापीठमा केही वर्ष, पाटनको अनगारिका माधवीद्वारा स्थापित "यशोधरा बौद्ध विद्यालय" मा ७-८ वर्ष अध्यापनको साथै क्यासियर समेतको कार्यभार पनि बहन गरी अन्त "नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा"को अध्ययपन-अध्यापनमा समेत प्रगति गर्दै लगेकी थिइन् ।

पछि आएर अनगारिका कमलाले श्रीघः नःघलको प्रभात माध्यमिक विद्यालयका स्थायी शिक्षिकाको रूपमा निरन्तर रहँदै वि. सं. २०५९ सालको वैशाख महिनादेखि सहायक प्रधानाध्यापिका र वि. सं २०६१ सालको चैत्रदेखि २०६४ सालको मंसिर महिनासम्म "प्रधानाध्यापिका" को पद वहाल गरी शिक्षणक्षेत्रमा विशेष योगदान पुऱ्याउँदै यस क्षेत्रबाट सेवानिवृत्त भएकी थिइन् ।

यस अवधि (वि. सं. २०२८-६४) भित्रमा अनगारिका कमलाले शैक्षिक क्षेत्रमा मात्र योगदान र प्रगति गर्नुभएको थिएन बुद्ध-धर्म प्रचार-प्रसारको क्षेत्रमा पनि प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्षरूपमा कयौं उपासकोपासिकाहरूलाई बुद्ध-धर्मप्रति समर्पित गराउन सक्षम भएकी थिइन् ।

यस पंक्तिका लेखकले उहाँ-कमला गुरूमांसित, विशेषतः उहाँ ललितपुरस्थित "यशोधरा बौद्ध विद्यालय" (अनगारिका माधवीकहाँ) मा रहनुभएको बेला सम्पर्क एवं आत्मीयता राख्न पाएको थियो । त्यसताका उहाँको साथै अन्य नजदिकी सम्बन्ध राख्नपाएका अनगारिका-गुरूमांहरूमा विशेषतः शाक्यसिंह विहारका गुरूमांहरूलगायत अनगारिका माधवी, सुशीला, जाणवती, सुमंगल विहारका निक्खमपारमी गुरूमां आदि थिए । उहाँ गुरूमांहरूसित आफूले त्यसताका दिइराखेका पुस्तकहरू एवं फोटोहरू (बुद्ध-धर्मसम्बन्धी) अहिलेसम्म पनि अवश्य हुनुपर्छ ।

पछि आएर अनगारिका कमलाले आफ्ना भाइ राजेन्द्र राजकर्णिकारलगायत परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूको मञ्जुरीमा आफ्नो पैट्रिक जग्गा (बुबाले किनिराखेको १४ आना)बाट ४ आना जग्गा-कमलपोखरीस्थित विहार निर्माणार्थ प्रदान गरेको ठाउँमा आफूसँग रहेको २० हजार रकम र भाइ राजेन्द्रलगायत अनगारिका धम्मवती, चिनी (उप्लवण्णा) एवं अन्य कयौं दाताहरूको सहयोगमा हालसम्ममा तेस्रो तला बनिसकेको उक्त विहार "पद्मकीर्ति विहार"को नामबाट वि. सं. २०४७ सालमा उद्घाटन गरिएको थियो ।

वि. सं. २०४७ देखि कमला गुरूमाले आफ्नै नेतृत्वमा पद्मकीर्ति विहारको संचालन गर्दै विहारमा विभिन्न बौद्ध गतिविधि

एवं शिष्यहरू (अनगारिका करूणावती, प्रभावती, ध्यानवती, भावनावती)लाई विशेष तालिम दिँदै आएकी थिइन् । अनगारिका कमला गुरूमालाई पछि आएर मृगौला (Kidney) सम्बन्धी रोगले आक्रमण गऱ्यो । उनी क्रमिकरूपमा अशक्त एवं कमजोर हुँदै गइन् तर पनि उहाँले स्कूलमा एवं विहारमा आफ्नो उत्तरदायित्व बडो संयमका साथ वहन गर्दै आइरहेकै थिइन् ।

मृगौला रोगले पीडित भएकी अनगारिका कमलाले पछि आएर रोगको उपचारार्थ दिल्लीको गङ्गाराम अस्पतालमा पुगिन् । त्यहाँ उनीले जुलाई, २००३ मा Kidney Transplant को रूपमा उपचार सफलतापूर्वक गरी स्वदेश फर्किन् तर, मानवशरीर-यस प्रकारको उपचार सम्पन्न भएपनि पहिले जस्तो पूर्णरूपमा स्वस्थ भई रहने त सम्भवै थिएन ।

उहाँले वि.सं २०६५ सालमा पद्मकीर्ति विहारको भविष्य सुनिश्चित गर्नको लागि आधिकारिकरूपमा विहारको स्वामित्व "धर्मकीर्ति संरक्षण कोष" को नाउँमा रजिष्ट्रेशन पास गरिदिएकी थिइन् । यसबाट उनी विहारको भविष्यबारे निश्चिन्त भए ।

वि. सं २०६८ श्रावण ७ गते अनगारिका कमलाले आफ्नो प्रव्रजित जीवनको ५० औं स्वर्ण-उत्सवलाई धार्मिक तथा साँस्कृतिक कार्यक्रमको रूपमा आयोजना गरी भव्यरूपमा सम्पन्न गर्न पाइएको थियो । सो दिन उहाँलाई अनगारिका संघलगायत अन्य विभिन्न बौद्ध-संघसंस्थाहरूले पनि अभिनन्दन गरेको थियो । सो कार्यक्रम काठमाडौंको "स्टार भेन्यू" मा आयोजना गरिएको थियो ।

आफ्नो प्रव्रजित जीवनको स्वर्ण-उत्सव सम्पन्न गर्नुभएको ५ वर्षपछि अनगारिका कमलाले आफ्नो ६९ वर्षको त्यागीमय जीवन

मृगौलाकै रोगीको रूपमा २६ पौष २०७३ का दिन धापाखेलको सुमेरू अस्पतालमा अन्त गरिन् ।

उहाँको शवलाई २७ पौषको मध्यान्हसम्म "पद्मकीर्ति विहार" कमलपोखरीको धम्महलमा श्रद्धालुहरूको दर्शनार्थ राखिसकेपछि भिक्षु महासंघ, अनगारिका संघ एवं उपासकोपासिकाहरूको वृहत् उपस्थितिमा स्थविरवादी विधिअनुसार शोभाभगवती परिसरको कर्णदीपमा पुन्याई "योगाम्बर गुठी" को समुचित व्यवस्थापनमा उहाँको अन्तिम दाहसंस्कारकार्य सम्पन्न गरिएको थियो ।

- सन्दर्भ -

- १) "धर्मकीर्ति" वर्ष-२९, अंक-४
(श्रावण, २०६८)
- २) धर्मकीर्ति स्वर्ण महोत्सव (वि.सं २०२२-७२) विशेषांक
वर्ष-३३, अंक-१
(वैशाख, २०७२)
- ३) "आनन्दभूमि" वर्ष-४४, अंक-९
(पौष, २०७३)

परिशिष्ट - १

“बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू -छैठौं भाग” पददा

-विष्णु गोपाल कुसी

“मजदुर” दैनिकका सम्पादक

कुनै पनि मुलुकका नेता, विद्वान्, इतिहासकार, भूगोलवेत्ता, कवि, कथाकार, लेखक, वैज्ञानिक र विज्ञहरू अन्तर्देशीय हुन्छन्, हुनुपर्छ । तिनीहरूलाई संसारभर चिनाउन त्यस्तै कुनै अन्तर्देशीय लेखक, कवि, कथाकार, इतिहासकार, वैज्ञानिक आदिको खाँचो हुन्छ । मार्क्स, लेनिन, एंगेल्स, माओत्सेतुङ्ग, गौतम बुद्ध, नाइटिङ्गगेल्स, फिडेल क्याष्ट्रो, ह्युगो चाभेज, किम इल सुङ आदि संसारभर त्यत्तिकै चिनिएका होइनन् । उनीहरूले गरेको सङ्घर्ष, योगदानलाई त्यो देशभरमात्र होइन संसारका विभिन्न मुलुकमा पुऱ्याउनुपर्छ, पुऱ्याउन अनेक पुस्तक या ग्रन्थ रचनुपर्छ । उनीहरूको व्यक्तित्व, कृति, विचार, सिद्धान्त, धर्म, दर्शन, संस्कृति, साहित्य, कला आदिवारे जानकारी दिइनुपर्छ र संसारव्यापी बनाइनुपर्छ । यस कार्यमा बौद्धदर्शनका ज्ञाता एवं लेखक रत्नसुन्दर शाक्यको कलम तिखारिएको छ । “बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू - छैठौं भाग” यसको दृष्टान्त हो । बुद्ध-धर्म, संस्कृति, दर्शनको प्रचार-प्रसार एवं विकास र विस्तारमा विशेष योगदान पुऱ्याउन सफल उन्नाइसौं र बीसौं शताब्दीका व्यक्तिहरूको कृतित्व र चिनारी दिन नै लेखक शाक्यले यो कृति लेखेका हुन् ।

अध्ययन अनुसन्धान नगर्ने र त्यसप्रति रूचि नराख्ने कुनै लेखकले देश र विदेशका बौद्धजगत्का स्मरणीय अग्रज व्यक्तित्वहरूको जीवनी पाठकसमक्ष पुऱ्याउने चेष्टा गर्दैनन् । समाज र देशको रचनात्मक र सकारात्मक परिवर्तनमा टेवा पुऱ्याउने अग्रजः विद्वान्

(I)

र ज्ञाताहरूको मूल्याङ्गन गरेर नै यो कृति प्रकाशनमा ल्याइएको हो । उपसंघनायक डा. भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविरको ७८औं जन्मोत्सवको अवसरमा प्रकाशित यस कृतिमा २० जना बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरूको संक्षिप्त जीवनीको चर्चा गरिएको छ । पुस्तकमा १० जना एसिया, १० जना यूरोप र अमेरिकामा रहेका बौद्ध दार्शनिक, बुद्ध-धर्म अध्ययन गर्ने, बौद्ध-दर्शनको मूलभूत सिद्धान्त प्रचार गर्ने संस्कृतसाहित्यका सुविख्यात महाकवि आचार्य, विद्वान् भिक्षु, विचारकहरूको जीवनी र योगदानको चर्चा गरिएको छ । बुद्ध-धर्मको पुनरूत्थान गर्ने, बुद्धको उपदेशसम्बन्धी साहित्य र ग्रन्थ पढेर प्राचीन बौद्धसम्बन्धी साहित्य लेखेर बुद्धकालीन इतिहास, धर्म, ग्रन्थ जनसमुदायमा ल्याउने कार्यक्षेत्रमा ती विचारकहरूको योगदान कम्तीको छैन । यस अर्थमा “बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू” पुस्तक पठनीय छ ।

बुद्ध-शासनको इतिहासमा उल्लेख्य योगदान गर्ने प्राचीन बौद्ध दार्शनिकहरूमा भारतका आचार्य अश्वघोष पनि एक थिए । फ्रान्सका युजीन बर्नफले पच्छिमी मुलुकमा बुद्धको शान्तिसन्देश फैलाउने काम गरे । बौद्ध-धर्मको विस्तृत अध्ययन, अनुसन्धान र खोजीनीति गरेर बौद्धदर्शनको मूलभूत सिद्धान्तबारे कलम चलाउने प्रो. वसीली वसील्येव रूसी नागरिक हुन् । डेनमार्कका प्रो. मिखाइल विगो फाँसबल-यूरोपका विभिन्न देशहरूमा बुद्ध-धर्मको पुनः उत्थानमा सहयोग गर्ने व्यक्तित्व हुन् । हलैण्डका प्रो. हेन्द्रिक कर्न संस्कृत बौद्धसाहित्यका एक प्रमुख उद्धारक थिए । बङ्गलादेशका रायबहादुर शरत्चन्द्रदासले “Buddhist Text Society” संस्था

स्थापना गरी तिब्बती, संस्कृत र अग्रेजीमा लिखित बौद्धसाहित्यको सम्पादन एवं अनुवाद गरी प्रकाशन गरेर बौद्धदर्शनको क्षितिजलाई चौडा पार्ने काममा सहयोग गरे । उनीहरूको बुद्धवाणी, संस्कृत बौद्धग्रन्थ, बुद्धधर्मको उत्थानसम्बन्धी ग्रन्थले बुद्धका उपदेशहरू संसारभर पुग्न सहयोग मिल्यो । त्यसलाई अझ व्यापक बनाउन बौद्धलेखक रत्नसुन्दर शाक्यले बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरूको जीवनी र योगदानबारे चर्चा गरे । यस्तो कार्यमा लेखकहरू पछि पर्नु हुँदैन । बौद्ध लेखक शाक्यलाई साधुवाद छ ।

बुद्धको जीवनी एवं उपदेश जनतामाझ पुऱ्याउन "The Gospel of Buddha" ग्रन्थ लेखेर लोकप्रिय बन्न सफल एक व्यक्ति हुन् - जर्मनीका डा. पाँल करस । यो कृति श्रीलंका एवं जापानका विभिन्न बौद्ध विहार एवं विद्यालयमा पाठ्यपुस्तकको रूपमा राखिएको छ । मानवताको प्रचार-प्रसारमा बुद्ध-धर्मको उल्लेख्य योगदान रह्यो । त्यो योगदानको कदर गर्दै श्रीलंकाका सी. पी. गुणवर्द्धनेले आफ्नो देश र आफ्नो धर्मको निम्ति जीवन बिताए । कोलम्बोका प्रमुख विहार र अन्य क्षेत्रमा सबभन्दा पहिले बौद्ध भण्डा फहराउने व्यक्ति उनै हुन् । अनेकौं वेद, उपनिषद् र बौद्धिक ग्रन्थ लेख्ने जर्मनीका प्रो. हर्मन ओल्देनवर्गको प्रसिद्ध रूसी साहित्यकार लियो टाल्स्टायसित सम्पर्क थियो । यसरी नै बुद्ध-धर्मको ज्ञान व्यापक बढाउन, बुद्ध-धर्मको व्याख्यान गरेर सुसूचित पार्न, संस्कृत र पाली भाषामा रहेका बौद्ध-धर्मका अत्याख ग्रन्थहरूको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने काममा डा. कार्ल युगेन न्यूमन, फ्रान्सिस जे. पायन, ई.जे. थोमसको योगदान पनि कम होइन । बौद्ध-ग्रन्थका मूल पुस्तकहरूको

अनुवाद पनि तिनै बौद्ध विद्वान्हरूबाट भएको पुस्तकमा उल्लेख छ ।

बौद्धविद्वान्, लेखक र अनुसन्धानकर्ताहरूको यो कृति जानकारी मूलक छ । काव्य र व्याकरणको अध्ययनमा लागेका पण्डित सिद्धिहर्ष वज्राचार्यले नेपालको आफ्नै मौलिक लिपि नेपालक्षर र रञ्जनाक्षर वर्णमालाको प्रदर्शन गरे । पाटनका पण्डित बुद्धिराज शाक्यले कान्तिपुरका पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्यले रचना गर्नुभएको बुद्ध जीवनी कृति 'ललितविस्तर' को धर्मव्याख्यान गरे ।

बुद्ध-धर्मको आधारशिलाको रूपमा रहेको विपश्यना ध्यानमा दिलचस्पी राखेर मिस ग्रेस कन्स्टान्ट लाउंसवरीले "Buddhist Meditation" कृति लेखे । लेनिनग्राड विश्वविद्यालयबाट पी.एच.डी गरेका युग्वेनी ओवरमिल्लरले तिब्बती पुस्तक "बौद्ध धर्मका इतिहास"को अनुवाद गरे । थाइलैण्डका भिक्षु बुद्धदासले बैङ्ककको थम्मसत विश्वविद्यालयमा दिएको प्रवचनको आधारमा लेखिएको अग्रेजी कृति "Buddha Dharma for Students" को नेपाली अनुवाद "बौद्ध धर्मका मौलिक सिद्धान्तहरू" हो ।

एक मृदुभाषी, शील स्वभावका भिक्षु मदिहे पञ्चासिंहले पनि विशेष कृतिहरू लेखेर बुद्ध-धर्मको प्रचारमा योगदान पुऱ्याए । यसरी नै धर्मबहादुर धाखा र अन्तर्राष्ट्रिय बौद्धजगत्का अर्का प्रसिद्ध भदन्त रेवतधम्म महास्थविरले सद्धर्मको देशना गरेको आदि पुस्तकमा उल्लेख गरिएको छ ।

पुस्तकमा गंगा वैद्यको "बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू -पाँचौं भाग" का समालोचनात्मक टिप्पणी, लेखक शाक्यकै जीवनका केही स्मरणीय दिनहरू र हालसम्म प्रकाशित कृतिहरूको सूची

दिइएको छ । बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरूको प्रथम भागदेखि पाँचौ भागसम्मका व्यक्तित्वहरूको नामले पुस्तकको वजन बढाएको छ ।

बुद्धवाणी र बुद्धसम्बन्धी विचार देश-विदेशमा पुऱ्याउने बौद्ध विद्वान् तथा लेखकहरूको फोटो दिइएको छ । लेखकहरूको सारभूत कुरा खिचेर लेखनकायले छोटो जीवनी लेख्ने लेखक शाक्यको कलम निरन्तर चलिरहने आशा गर्दछु ।

पुस्तकको साइज ठिककै हो । कागज स्तरीय छ । अन्य पेज बाहेक संक्षिप्त जीवनीको मात्र १३० पेज भएको पुस्तकको मूल्य रू. १५०/- महँगो होइन । बुद्धवाणी र धर्मप्रति आस्था राख्ने ती बौद्ध लेखकहरूको संक्षिप्त जीवनीले बुद्धको ज्ञानको क्षितिजलाई फराकिलो पार्ने काम गरेका छन् । पुस्तकका लेखक रत्नसुन्दर शाक्य र प्रकाशकलाई साधुवाद !

Dhamma.Digital "अर्हत"

वर्ष-५, अंक-१
(वैशाख, २०७४)

भिक्षु प्रज्ञानन्द, धम्मालोक, सुबोधानन्द, बुद्धघोष, ज्ञानसागर,
धम्मनन्द, चिवेकानन्द र विदेशी भिक्षुद्वय

अनगारिका मा. गुणवती, करुणा, रत्नमञ्जरी, कमला, धम्मवती र दान पारमी
वि.सं. २०२२

परिशिष्ट - २

जीवनका केही स्मरणीय दिनहरू

- रत्नसुन्दर शाक्य

- १) श्री भीम राष्ट्रिय प्राइमरी स्कूल, सुकुलढोकामा २०२७ सालको वार्षिक परीक्षाको कक्षा ५ मा प्रथम भई पहिलोपल्ट पुरस्कार ग्रहण गर्न पाएको दिन- कार्तिक/मंसिर, २०२८ । पुरस्कार वितरण - तत्कालीन एक मन्त्री जोगमेहर श्रेष्ठ ।
- २) इनाचो टोल, भक्तपुरमा भिक्षु महासंघद्वारा सम्पन्न गरिएको अहोरात्र "महापरित्राण पाठ" पहिलोपल्ट श्रवण गर्न पाएको दिन - १४ चैत २०२९ ।
- ३) दाता इन्द्रलाल बनेपालीको आयोजनामा हेटौँडामा सम्पन्न गरिएको "महापरित्राण पाठ" कार्यक्रममा भिक्षु विवेकानन्द महास्थविर र काठमाण्डौका भक्तलाल र बेखारत्न उपासकका साथ सम्मिलित हुन पाएका दिनहरू - ९-१२ मार्ग २०३२ ।
- ४) नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको "प्रवेश प्रथम वर्ष"मा बोर्ड प्रथम भई मखनटोलका उपासिका राधिकादेवी मानन्धरको तर्फबाट पदक र आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर (वि.सं. १९७५ -२०४७) को हातबाट पुरस्कार ग्रहण गर्न पाएको दिन - २८ आषाढ २०३३ ।
स्थान- आनन्दकुटी विहार, स्वयम्भू
- ५) शाक्यमुनि बुद्धको जन्मस्थल - लुम्बिनी उद्यानका साथै भैरहवा, तानसेन र पोखरा नगरको पहिलोपटक अवलोकन गर्न पाएका दिनहरू - २९ मार्ग -४ पौष २०३४ ।
- ६) पहिलो बौद्ध तीर्थयात्राको क्रममा कलकत्ताको कलेजस्क्वायरस्थित "धर्मराजिक विहार" मा भिक्षु एन्. जिनरत्न नायक महास्थविर

(VI)

- (सन् १९१३-८३) को दर्शन गर्न पाएको र उहाँसित बुद्ध-धर्मका केही पुस्तकहरू एवं अनगारिक धर्मपालसित सम्बन्धित केही तस्वीरहरू खरिद गर्न पाएको दिन - २७ पौष २०३६ ।
- ७) काशीस्थित सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयका पालि विभागाध्यक्ष प्रा. जगनाथ उपाध्यायको तर्फबाट भिक्षु सुमंगल महास्थविर (वि.सं. १९८६-२०५५) द्वारा निर्मित भृकुटीमण्डपस्थित नवनिर्मित विहारमा ८ दिनसम्म लगातार “भगवान बुद्ध तथा बौद्ध-धर्म र दर्शनको विस्तार” विषयमा भएको प्रवचन कार्यक्रममा अटूट रूपमा सम्मिलित हुन पाएका दिनहरू - १-८ आषाढ २०३७ ।
- ८) अनगारिक धर्मपाल (महाबोधि-सभाका संस्थापक) द्वारा भारतमा बुद्ध-धर्म प्रचारार्थ प्रशिक्षण दिन ल्याइएका १० जना श्रीलंका एवं चटगाउँ (बंगलादेश)का श्रामणेरहरूमा एक हुनुभएका उरूवेल धर्मरत्न (पछि-नालन्दा महाविद्यालयका पालिअध्यापक भिक्षु) को श्रावस्तीको श्रीलंकारामय विहारमा दर्शन गर्न पाएको दिन - २ श्रावण २०४१ ।
- ९) काठमाण्डौका केही प्रमुख स्थानहरूमा पहिलोपल्ट भएको बमब्लास्ट (बमकाण्ड) को कारण केही घाइतेहरू वीर अस्पतालमा ल्याइएबाट त्यहाँ उपचारार्थ महिनादिन अगाडिदेखि राख्दै आएका आफ्ना पिता हेरामान शाक्यले शायद त्यसैको तनाबबाट भयभित भई जीवन परित्याग गरेको दिन (भोलिपल्ट) - ७ आषाढ २०४२ ।
- १०) सहोदर दाजु भिक्षु धम्मशोभनका साथ भारतको चण्डिगढस्थित पञ्जाब विश्वविद्यालयमा पुगी त्यहाँस्थित गान्धी भवन,

- पुस्तकालय भवन आदिको साथै त्यहाँको दर्शनीय उद्यानहरूमा राँक गार्डेन, रोज गार्डेन र पिंजोर गार्डेनको अवलोकन गरेका दिनहरू - २६ मार्ग-११ पौष २०४२ (११-२६ दिसम्बर १९८५) ।
- ११) धुलिखेलका एक बौद्धोपासक पुष्पराज शाक्यकी कान्छी पुत्री लक्ष्मीशोभा शाक्यसित सांसारिक जीवनमा प्रवेश (विवाह) गरेको दिन - ८ मार्ग २०४३ ।
- १२) २५३१ औं बैशाखपूर्णिमाको उपलक्ष्यमा “बौद्ध संघ भक्तपुर”को आयोजनामा, आफ्नो संयोजकत्वमा भारतलगायत श्रीलंका, बर्मा, थाइलैण्डका राजदूतावास र धर्मकीर्ति विहारको सहयोगमा देशविदेशका बौद्धगतिविधि, ती देशका विभिन्न प्रसिद्ध बुद्धविहार एवं स्तूपहरूका साथै आफूसँग रहेका देशविदेशका बौद्ध विद्वान् हरूको फोटो प्रदर्शन गर्न पाएका दिनहरू - ९-१३ जेष्ठ २०४४ ।
- १३) पोखराको नदीपुरस्थित बुद्धविहारका अनगरिका धर्मशीलाको निधनको पहिलोवार्षिकी पुण्यतिथिको अवसर लिई त्यहाँ सम्पन्न गरिएको महापरित्राण पाठ तथा बौद्ध सम्मेलनको क्रममा पोखराको फेवाताल पारि अनदुडाँडामा अलपत्र (२०३१ सालमा पञ्चायती सरकारले जबर्दस्ती भत्काइदिएको) परिरहेको विश्वशान्ति स्तूप परिसरको हविगत अवलोकन गर्न पुगेका सम्मेलनमा सम्मिलित विभिन्न बौद्ध संघ-सस्था र उपासकोपासिकहरूको समूहमा आफू पनि बौद्ध संघ भक्तपुरका उपाध्यक्ष संघरत्न शाक्यकासाथ सम्मिलित हुन पाएको दिन - २६ कार्तिक २०४४ ।
- १४) महापण्डित राहुल साँकृत्यायनका एक अभिन्न मित्र भदन्त आनन्द कौशल्यायनको निधनको हप्ता दिनपछि अखिल नेपाल भिक्षु महासंघले आनन्दकुटी विहार, स्वयम्भूमा भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको सभापतित्वमा सम्पन्न गरिएको “श्रद्धाञ्जली

- सभा"मा सम्मिलित हुन पाएको दिन - १५ आषाढ २०४५ ।
- १५) युवा बौद्ध पुचः, भक्तपुरको आयोजनामा भक्तपुरमा पहिलो पटक नगर परिक्रमा गरी २५७७ औंदेखि धर्मचक्रप्रवर्तन दिवस सुरू गरिएको दिन - १४ श्रावण २०४५ ।
- १६) २५३५ औं वैशाखपूर्णिमाको अवसरमा भिक्षु बोधिसेनका साथ विराटनगर पुगी, त्यहाँबाट भद्रपुर-भापामा पुगी त्यहाँ भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर (नेपालका पाँचौं संघनायक, वि.सं. २०६३-६८) का दाजु आदिरत्न वज्राचार्यको घरमा भिक्षु बोधिसेन, भिक्षु सुशोभनका साथ भोजन गर्न पाएको दिन - १६ जेष्ठ २०४८ ।
- १७) २५३६ औं वैशाखपूर्णिमाको उपलक्ष्यमा युवा बौद्ध पुचः, भक्तपुरको आयोजनामा भक्तपुर दरबार स्ववायरमा "स्वयम्भू विकास मण्डल" का युवासमूहले तयार गरिराखेको बुद्धजीवनीमा आधारित भाँकी प्रदर्शनीमा भिक्षु विवेकानन्द महास्थविरका कृतिहरूका साथै आफ्नो पनि दुईवटा कृति (बौद्ध जगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू- पहिलो भाग र बाबासाहेब डा. अम्बेडकार) विमोचनस्वरूप बिक्री वितरण गर्न पाएका दिनहरू - ९-११ खेजे २०४९ ।
- १८) सुदूर पश्चिमाञ्चलस्थित धनगढीमा सम्पन्न "धर्मोदय-सभा"को छैठौं राष्ट्रिय बौद्ध सम्मेलनको समुद्घाटन अवलोकनपश्चात् भारतको सीमा गौरीफान्टा हुँदै क्रमशः दुडवा-भीरा-लखीमपुर-हरदोई-फरूखावाद हुँदै संकाश्य (एक अविजहित स्थान)मा पुगी त्यहाँबाट मैनपुरी करहलस्थित "बुद्ध-देश" पत्रिकाका सम्पादक डा. राहुलप्रिय रक्षपालसिंह एवं व्यवस्थापक अशोककुमारसिंह (पछि संकाश्य विषयमा पी.एच.डी. गर्नुभएका डा. अशोक

- प्रियदर्शी) सित भेट गर्न पाएको दिन - २१ पौष २०५४ ।
- १९) भिक्षु सुदर्शन महास्थविरले नगरमण्डप श्रीकीर्ति विहार, कीर्तिपुर मा २५४२ औं वैशाखपूर्णिमाको उपलक्ष्यमा प्रकाशित विभिन्न पत्रिका-स्मारिकाहरूका लेखक-लेखिकाहरूको सम्मानमा चियापान कार्यक्रम आयोजना गरिएको (समारोह) मा सम्मिलित हुन पाएको दिन-२७ जेष्ठ २०५५/१० जुन १९९८ ।
- २०) मञ्जुश्रीनक महाविहार संरक्षण सुधार संघको १५ औं वार्षिक समारोहको उपलक्ष्यमा उक्त संघ परिवारकासाथै त्यस वर्ष भक्तपुरका विभिन्न बौद्ध संघ-संस्थाका व्यक्तिहरूलाई पनि आमन्त्रित गरी दान-प्रदान (भोजसमेत) गराईएको कार्यक्रममा भक्तपुरका विभिन्न बौद्ध संघ संस्थाका प्रतिनिधिहरूका रूपमा संघरत्न शाक्य, धर्मरत्न शाक्य, पद्मसुन्दर शाक्य, इन्द्रराज शाक्य र चैत्यरत्न शाक्यका साथ सम्मिलित हुन पाएको दिन - ११ फागुन २०५५ ।
- २१) बौद्ध संस्कृत विहार भक्तपुरमा यस विहारको दायक जः र बौद्ध संघ भक्तपुरको संयुक्त आयोजनामा "वजिराणी लुमन्ति प्रकाशन"को रूपमा प्रकाशित आफ्नो पुस्तक "बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू- तेस्रो भाग" भिक्षु सुदर्शन महास्थविर (वि.सं. १९९१-२०५९) को तर्फबाट विमोचन गराउन पाएको दिन - १० भाद्र २०५७ ।
- २२) जापानको "निप्पोनजान म्योहोजी" संस्थाबाट बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनीमा निर्मित "विश्व शान्ति स्तूप" को समुद्घाटन कार्यक्रममा भक्तपुर बौद्ध सम्पदा संघ र

- धर्मोदय सभा-भक्तपुर शाखाका मित्रहरूकासाथ सम्मिलित हुन पाएको दिन - १८ कार्तिक २०५७ (३ नवम्बर २००१) ।
- २३) आफूले सम्पादन गरिएको इश्वी सातौँ शताब्दीका राजर्षि कवि भर्तृहरिका नीति-शतकलाई अर्ध-शतकको रूपमा सम्पादन गरिएको“भर्तृहरि नीतिका-अर्ध-शतक” पुस्तिकालाई युवा बौद्ध पुचः,भक्तपुरका अध्यक्ष धर्मरत्न शाक्य (डि.आर.शाक्य“ऋषि”) को तर्फबाट सम्पादककै बैठकमा केही मित्रहरूको बीचमा विमोचन सम्पन्न गर्न पाएको दिन - ३ आश्विन २०७१ ।
- २४) बौद्ध संघ भक्तपुर, विहानी समूह बाचामारी र मुनिविहारको संयुक्त आयोजनामा बाचामारीको बुद्ध-मूर्ति निर्माणस्थल(मूर्ति उद्घाटन-३० बैशाख २०६९) मा सम्पन्न “महापरित्राण पाठ” को पुण्यमय कार्यक्रममा आफ्नो नयाँ पुस्तक “बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू - छैठौँ भाग” विमोचन स्वरूप भन्ते (भिक्षु), गुरूमां (अनगारिका)हरूलाई प्रदान गर्न पाएको दिन- १९ चैत २०७३ ।
- २५) बौद्ध समंकृत विहारका उपासिकाहरू - सूर्यशोभा, लक्ष्मीशोभा, इन्द्रमाया, कर्णमाया र जोगलक्ष्मी वज्राचार्यप्रमुख सम्पूर्ण श्रद्धालुहरूको संयुक्त आयोजनामा कुटुबही-मिनिबस पार्क, भक्तपुरमा भिक्षु महासंघद्वारा “महापरित्राण पाठ” सम्पन्न गरिएको कार्यक्रममा “महापरित्राण आयोजक समिति” (संयोजक- देवचन्द्र वज्राचार्य) को अनुरोधमा आफूले पनि एक सल्लाहकारको रूपमा सहयोग गर्न पाएको दिन - १४ पौष २०७५ ।

लेखकका प्रकाशित पुस्तकहरू

- १) नेपालको इतिहासमा कलंकित घटना युवा बौद्ध पुचः, भक्तपुर - २०४८
- २) भिक्षु धर्मालोक महास्थविर आनन्दकुटी विहार, स्वयम्भू काठमाण्डौ - २०४८
- ३) बाबासाहेब डा. अम्बेडकर बौद्ध संघ भक्तपुर, बौद्ध समकृत विहार - २०४९
- ४) बौद्धजगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू -प्रथम भाग भिक्षु महानाम महास्थविर, आनन्दकुटी विहार, स्वयम्भू काठमाण्डौ - २०४९
- ५) अनगारिका धम्मावती धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, धर्मकीर्ति विहार, काठमाण्डौ - २०४९
- ६) 'पियदस्सि' पं. जवाहरलाल नेहरू रत्नायन परिवार, खमाबहाल, भक्तपुर - २०४९
- ७) भिक्खुत्रयी धर्मोदय सभा- भक्तपुर शाखा - २०४९
- ८) भिक्षु ऊ. चन्द्रमणि अनगारिका वजिरजाणी र महास्थविर संघशीला, बौद्ध समकृत विहार, भक्तपुर - २०४९
- ९) महान् उपन्यासकार श्रीमती लक्ष्मीशोभा शाक्य प्रेमचन्द्र थालाछेँ टोल, भक्तपुर - २०४९
- १०) जीवनयात्रा में दार्शनिक दृष्टियाँ प्रस्तुतकर्ता स्वयं, थालाछेँ टोल, भक्तपुर - २०४९

- ११) बौद्ध-ऋषि महाप्रज्ञा संघरत्न, पूर्णचन्द्र र सिद्धिरत्न
शाक्य, भक्तपुर - २०५०
- १२) मनू म्हसीकेगु गय ? श्रीमती पञ्चमाया वज्राचार्य
(भिक्षु अश्वघोषका प्रमुख सकल परिवार,
लेख-संग्रह) भक्तपुर - २०५०
- १३) भिक्षु ऊ. कितिमा अनगारिका संघरक्षिता,
महास्थविर संघरक्षिता विहार, चंकिटोल,
पाटन - २०५०
- १४) वे बुद्ध के चरणचिन्ह पर ज्योतिदय संघ, ज्योति विहार
चले थे (सन्तनिहाल सिंहका चापागाउँ - २०५०
लेख प्रस्तुत)
- १५) भिक्षु विवेकानन्द महास्थविर श्रीमती सप्तमाया शाक्य
व वसपोलया रचना-संग्रह थालाछें टोल, भक्तपुर - २०५०
- १६) बौद्धजगत्का स्मरणीय मानदास लुमन्ति प्रकाशन
व्यक्तिहरू - दोस्रो भाग असन, कमलाछ्ठी, काठमाडौं
- २०५०
- १७) एक व्यक्तित्व श्री भुवनलाल भुवनलाल प्रधान अभिनन्दन
प्रधान समिति - २४ वैशाख २०५१
- १८) स्वतन्त्रता सेनानी - बौद्ध संघ भक्तपुर
धर्मरत्न "यमि" बौद्ध समंकृत विहार - २०५१
- १९) भिक्षु निचिदात्सु फूजी. अशोक जापानी लैग्वेज
इन्स्टिच्यूट, नासमना, भक्तपुर
- २०५१
- २०) भिक्षु मेधंकर स्थविर व श्रीमती सानुशोभा शाक्य
वसपोलया रचना-संग्रह थालाछें, भक्तपुर - २०५२

- २१) मानसिक शान्ति
(प्रो. लालजीराम शुक्लका
लेख-सम्पादन) सतीशचन्द्र पॉल
सुकुम्भित रोड, बैङ्कक,
थाइलैण्ड - २०५३
- २२) संघनायक भिक्षु अनिरुद्ध
महास्थविर संघनायक अभिनन्दन समारोह
समिति - १२ वैशाख २०५५
- २३) थेरवाद और महायान में
भेद (राहुल सांकृत्यायनको
लेख प्रस्तुत) महालक्ष्मी सडक, भक्तपुर
- २०५५
- २४) बौद्धजगतका स्मरणीय
व्यक्तिहरू - तेस्रो भाग वजिरत्राणी लुमन्ति प्रकाशन
बौद्ध समंकृत विहार, भक्तपुर
- २०५७
- २५) प्रभात-स्तुति न्त्यब्बःपिं स्वयं
(भिक्षु सुदर्शन व रत्नसुन्दर शाक्य)
- २०५८
- २६) भिक्षु सम्यक्ज्योति
महास्थविरया जीवनी बौद्ध संघ भक्तपुर (भिक्षु सम्यक्
ज्योति अभिनन्दन दिं)
- ३१ जेष्ठ २०६०
- २७) बौद्धजगतका स्मरणीय
व्यक्तिहरू - चौथो भाग विवेकानन्द लुमन्ति प्रकाशन
बौद्ध समंकृत विहार, भक्तपुर
- २०६०
- २८) 'सिंह सेनापति'या छद्गू
अध्याय-बुद्धया अनुयायी मैत्रेय युवा संघ,
भक्तपुर - २०६०
- २९) "अगमहासद्धम्म जौतिकधज"
भिक्षु अश्वघोष महास्थविर युवा बौद्ध समूह,
काठमाडौं - २०६२
- ३०) बोरोबुदूर महाचैत्य
(लेख-संग्रह) तुल्सीकाजी मानन्धर,
कृष्णकाजी मानन्धर,
सकोलान, भक्तपुर - २०६२

- ३१) उपासक रामकृष्ण वैद्य - भक्तपुर बौद्ध सम्पदा संघ
छगू परिचय इन्द्रवर्ण महाविहार, भक्तपुर
(उपासक रामकृष्ण वैद्य
अभिनन्दन दिन)
- ३० कार्तिक २०६५
- ३२) बौद्धजगत्का स्मरणीय सुखी होतु नेपाल, बुद्ध विहार,
व्यक्तिहरू - पाँचौं भाग भृकृटीमण्डप, काठमाडौं
- २०६६
- ३३) पले-मिखा (स्वंगूगु ब्वः) पञ्चवीरसिंह तुलाधर
लाजपाः, येँ - २०६६
- ३४) अतीतका गौरव-नालन्दा श्रीमती तेजशोभा वज्राचार्य
प्रमुख सकल परिवार - २०६७
- ३५) युवा बौद्ध पुचः भक्तपुर युवा बौद्ध पुचः, भक्तपुर
रजत-स्मारिका - २०६८
- ३६) कविकेशरी चित्तधर "हृदय" नेवाः गुथि याछें कचा
खप - २०६९
- ३७) बुद्धया चारिका नेवाः गुथि नाला कचा
नाला, काभ्रे - २०७१
- ३८) 'भर्तृहरि-नीति'का ज्ञानबहादुर मानन्धर
अर्ध-शतक तुलसीकाजी मानन्धर
साकोलान, भक्तपुर - २०७१
- ३९) वसपोलपित लुमकेबलय् मैत्रेय युवा संघ,
भक्तपुर - २०७२
- ४०) बौद्धजगत्का स्मरणीय उप-संघनायक डा.भिक्षु ज्ञान-
व्यक्तिहरू - छैठौं भाग पूर्णिक महास्थविरको ७८ औं
जन्मोत्सवका श्रद्धालुहरू-२०७३

भव्यम्भराज शाक्य - कमला शाक्यकन्याय
संजिता राजनाथ बज्रिना
(लम्बककी पुत्रीधर)
- १ माइ २०१८

**समयमै पाठेघरको जाँच गराई प्राणघातक
क्यान्सर हुनबाट आफू बचौ र
अरुलाई पनि बचाऔ ।**

कमला शाक्य
- स्वर्गारोहण -
५ वैशाख २०७५

KAMLA

FOUNDATION@GMAIL.COM